

STO STUDENTSKÝCH REVOLUCÍ

STUDENTI V OBDOBÍ PÁDU KOMUNISMU
ŽIVOTOPISNÁ VYPRÁVĚNÍ

Miroslav Vaněk a kol.

KAROLINUM

Sto studentských revolucí

Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění

Miroslav Vaněk a kol.

Recenzovali: prom. hist. Emanuel Mandler (první vydání)

PhDr. Jana Svobodová (první vydání)

PhDr. Pavel Urbášek (druhé vydání)

Tato kniha vznikla ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a na základě projektu Studentská generace roku 1989 v časosběrné perspektivě. Životopisná interview po dvaceti letech s číslem GA ČR 410/17-14167S.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Redakce Vendula Kadlečková

Rejstříky Pavel Mücke

Obálka, grafická úprava a sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé, rozšířené

© Univerzita Karlova, 2019

© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019

© Miroslav Vaněk et al., 2019

ISBN 978-80-246-4450-9 (Karolinum)

ISBN 978-80-7285-230-7 (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

ISBN 978-80-246-4454-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

USD

Ústav pro soudobé dějiny
AV ČR, v. v. i., 2019

www.usd.cas.cz

Věnováno památce Milana Otáhalo

Obsah

Předmluva k druhému, rozšířenému vydání (*Miroslav Vaněk*) – – – 9

I. Historický úvod (*Miroslav Vaněk*) – – – 13

II. O dějinách a paměti vysokoškolských studentů a studentek (*Pavel Mücke*) – – – 33

III. Metodický úvod (*Miroslav Vaněk*) – – – 73

IV. Život v období tzv. normalizace: interpretace rozhovorů
(*Miroslav Vaněk a Milan Otáhal*) – – – 87

V. Závěr (*Miroslav Vaněk*) – – – 215

Doslov k druhému vydání (*Miroslav Vaněk*) – – – 219

Summary – – – 224

Seznam pramenů a literatury – – – 226

Příloha 1. Rozhovory – – – 235

(*tazatelé: Miroslav Vaněk, Milan Otáhal, Pavel Urbásek, Jiří Voráč, Pavel Kladiwa, Jiří Petráš, Magdalena Jandová*)

Martin Bartůněk; Marek Benda; Jan Bubeník; Jiří Ceral; Tomáš Ctibor; Pavel Dobrovský; Michal Dočekal; Jan Doskočil; Tomáš Drábek; Jan Dus; Pavel Fátor; Dalibor Fenc; Lenka Frolíková; Marcel Hájek; Pavel Holát; David Hrbek; Igor Chaun; David Jakl; Vlastimil Ježek; Jindřich Juříček; Martin Klíma; Darja Kocábová (Roz. Golková); Pavel Kocman; Štěpán Kohout; Martin Konečný; Miloš Korhoň; Radek Kotlaba; Věra Krincvajová; Oldřich Kvasnička; Pavel Lagner; Ivan Langer; Josef Línek; Petr Lukáš; Ivo Luňák; Petra Marková; Jan Malura; Martin Mejstřík; Leoš Motl; Monika Němcová; Leoš Nikrmajer; Robert Novák; Monika Pajerová; Šimon Pánek; Pavla Papazianová (roz. Knoblochová); Marek Pivovar; Milan Podobský; Michal Přibáň; Štěpán Rusín; Michal Semín; Jiří Slabý; Jan Sládek; Jiří Sláma; Jiří Slepíčka; Jaroslav Straka; Jolana Šopová (roz. Malaniková); Tomáš Šponar; Martin Štainer; Martin Tér; Petr Veselý; Antonín Vidlák; Zdeněk Volf; Jiří Voráč; Tomáš Zábranský; Pavel Zeman; Pavel Žáček

Redakční poznámka (*Ondřej Pittauer a Jana Svobodová*) – – – 237

Příloha 2. Studentské časopisy – – – 805

Seznam fotografií a obrazových příloh – – – 820

Rejstřík jmenný – – – 822

Rejstřík geografický – – – 834

Předmluva

k druhému, rozšířenému vydání

Od prvního vydání knihy, která postupně zmizela z knihkupeckých pultů, uplynula dvě desetiletí, v jejichž průběhu se výrazně posunul historický výzkum problematiky soudobých dějin vysokých škol a sociálně laděných dějin studentů a studentstva. Značný pokrok zaznamenalo i tuzemské bádání nad jednotlivými událostmi a obdobími, kdy studenti a studentky „vstupovali do dějin“ (celostátních a celonárodních a místy i obecných).¹ Výběr vysokoškolských studentů aktivních v době sametové revoluce pro první orálněhistorický výzkum lze v mnoha směrech dnes pokládat za šťastné rozhodnutí. Studenti vysokých škol se hráli 17. listopadu 1989 a ve dnech a týdnech po tomto datu bezprostředně následujících svébytnou a nezpochybnitelnou úlohu. Navíc se jednalo o relativně homogenní skupinu, která stála na vítězné straně barikády a byla ochotna o svých životních zkušenostech hovořit. I přesto jsme na počátku výzkumu stáli před řadou komplikovaných otázek a vzájemně se křížících problémů: jak nejpřesněji, nejdříve a konkrétně zachytit to, jak si vysokoškolští studenti v průběhu listopadových událostí počínali, co je k jejich počínání vedlo, jací byli, jak sami listopadové události prožívali a jak reflektují ono období osm, devět let po listopadových dnech památného roku 1989, včetně své vlastní, individuální či „studentské“ – skupinové role. Naším záměrem přitom nebylo zformovat sociologickou analýzu společenské skupiny studentů ani konstruovat psychologické portréty studentských protagonistů či „pěšáků revoluce“. Šlo nám především o poznání historického procesu reflektovaného v „mikrohistoriích“ individuálních osudů a v každodenním životě.

Po dvaceti letech jsme se mj. z podnětu představitelů vedení nakladatelství Karolinum rozhodli rozšířit a vydat znovu, nejen proto, že se jedná o svébytný historický pramen, ale i jako příklad toho, jak se za dvacet let změnila orální historie. Právě publikace *Sto studentských revolucí* se stala milníkem na cestě české orální historie a jejího etablování v rámci tuzemského výzkumu soudobých dějin. Vzhledem k posunům náhledů na danou

1 Z klíčových děl k soudobým dějinám vysokého školství a studentstva viz např. Milan Otáhal: *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968–1989*, Praha: Dokořán 2003; Jaroslav Pažout: *Mocným navzdory: studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Praha: Prostor 2008; Pavel Urbášek: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech tzv. normalizace*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2008; Pavel Urbášek – Jiří Pulec: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2012; Jakub Jareš – Matěj Spurný – Katka Volná (ed.): *Náměstí Krasnoarmějců 2: učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*, Praha: FF UK v Praze – Togga 2012; Josef Petráň – Lydia Petránová: *Filozofové dělají revoluci: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha: Karolinum 2015. K dějinám revoluce roku 1989 viz např. Jiří Suk: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*, Praha: Prostor 2003; viz též James Krapfl: *Revolúcia s ľudskou tvárou: politika, kultúra a spoločenstvo v Československu po 17. novembri 1989*, Bratislava: Kalligram 2009.

problematiku jsme se rozhodli knihu rozšířit o problematiku dějin a paměti, výzkumného pole, které se stalo tématem velmi populárním a viditelným a rovněž se jedná o téma úzce související s orální historií.

V novém vydání knihy jsme částečně proměnili a obohatili její strukturu. Historický úvod je doprovázen novou studií o dějinách a paměti studentských protagonistů a protagonistek v delší časové perspektivě, v níž je na „příbuzném“ typu pramenů s orálněhistorickými rozhovory, tj. publikovanými vzpomínkovými pracemi (deníky, vzpomínkami a memoáry) poukázáno na podobnosti, ale i odlišnosti tohoto typu pamětních svědectví. Vzpomínková díla jsou zařazena do dobového historického kontextu, rámcově i do kontextu tvorby historiografie a potažmo i procesu utváření a proměn kolektivní paměti většinové společnosti. Pokud jde o historický úvod, rozhodli jsme se jej ponechat v původním znění, a to z toho důvodu, aby bylo čtenářům jasné, z jakých východisek a stavu poznání původní autorský tým v době realizace projektu (1996–1998) vycházel, a hlavně aby jim byly srozumitelné samotné rozhovory s dobovými aktéry a aktérkami.

Podobně jako jiné směry bádání se posunula sama orální historie – a to jak v mezinárodním, tak i tuzemském kontextu; pokud ve své době patřilo první vydání této knihy, resp. její orálněhistorický úvod k alternativě běžných manuálů a příruček k výuce a „instruktáží“ řešených orálněhistorických projektů, dnes již tuto funkci – z našeho pohledu úspěšně – plní specializované publikace či historicko-metodologické přehledy.² I proto jsme se rozhodli již překonanou teoreticko-metodologickou pasáž knihy vypustit a ponechali jsme pouze část věnující se vlastní realizaci výzkumného projektu před dvaceti lety. Současným generacím čtenářek a čtenářů by měla tato část poskytnout spíše historiografický a historický náhled, kterak se výzkumný projekt řešil před dvěma desetiletími, v českém orálněhistorickém „středověku“.

Ze stejného důvodu je v publikaci ponechána kapitola o každodenním životě za tzv. normalizace a jejich jednotlivých aspektů interpretovaných z pohledu nahraných rozhovorů se studenty a studentkami; také tato kapitola je dílem své doby a měla by být spíše čtena z „výukových důvodů“, kterak se tuzemští historikové učili pracovat s prameny ve své době netradičními a velmi výjimečně využívanými a kdy orální historie byla využívána spíše jako zdroj poznání k doplnění chybějících písemných pramenů.

Původní Závěr knihy je doplněn Doslovem reflektujícím dopad knihy bezprostředně po jejím vydání ve veřejném prostoru (zejména prohlášení Děkuje, odejděte!).

Část, již budou mnozí čtenáři a čtenářky chtít nalistovat nejdříve, jsou původní editované rozhovory z konce devadesátých let. Právě s časovým odstupem a v perspektivě časoběrnosti získaly realizované rozhovory na významu. Mnoho narátorů s posunem z věku dvacátníků a třicátníků, kdy se poprvé stali aktivními a primárními (spolu)tvůrci našich rozhovorů, k věku již dnes čerstvých padesátníků vidí některá témata jinak. A právě

2 Viz např. Miroslav Vaněk: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004; Miroslav Vaněk – Pavel Mücke – Hana Pelikánová: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007; Miroslav Vaněk – Pavel Mücke: *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*, Praha: Karolinum 2015.

v jedinečné množnosti tento posun zaznamenat a nezaujatě jej posoudit vidíme obrovskou výzvu i zároveň satisfakci, že orální historické projekty rozvíjené tímto směrem představují doposud nepoznané dimenze, velký přínos i netušené výzvy.³

3 Více se čtenáři a čtenářky dozví ve výstupech projektu GA ČR (číslo 410/17-14167S) s názvem Studentská generace roku 1989 v časosběrné perspektivě. Životopisná interview po dvaceti letech, jehož nositelem je Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. (a řešitelem je opět Miroslav Vaněk), zejména pak kniha Miroslav Vaněk (ed.): *Sto studentských evolucí*, Praha: Academia 2019.

Účastníci studentského shromáždění v den 50. výročí 17. listopadu 1939 na Albertově. Transparent, nápis „Studenti všech fakult, spojte se“. Zdroj: ČTK

I Historický úvod

Převážná většina narátorů, jejichž životní příběhy zde uvádíme, interpretujeme a analyzujeme, uvádí datum narození mezi léty 1965–1973. K nejstarším vzpomínkám některých z nich proto patří „pohled z okénka automobilu“ na kolonu projíždějících tanků, na vzrušené rozhovory sousedů o vpádu vojsk nebo okupaci. Další uvádějí, že se narodili v roce, o němž se později dověděli, že představoval významný mezník pro historický vývoj následujícího dvacetiletí v zemi, která byla jejich domovem, jenž se postupně z nejbližšího rodinného okruhu rozšiřoval tak, jak se rozšiřovalo a rozvíjelo jejich vlastní vědomí. Léta bezprostředně následující po invazi vojsk Varšavské smlouvy, počátky procesu označovaného jako normalizace, vznik Charty 77 a pro nejmladší z narátorů i počátky změn, k nimž docházelo v souvislosti s nástupem „perestrojky“, zůstávají zastřena mikrosvětlem dětského vnímání a prožitků, do nichž jen postupně, zpravidla prostřednictvím rodiny, proniká odraz historických událostí a procesů nebo přímo jejich dopad na rodinu a nejbližší okolí vyprávěče.

Proto v tomto úvodu upozorníme na některé události, které již – ať přímo, nebo svým odrazem či následky – pronikly do vědomí narátorů, ovlivnily je, přispívaly k jejich formování a postupně měnily i jejich postoj vůči světu, který je obklopoval: z nevědomých dětí, pasivních příjemců zkušeností a informací se stávali hledači a někteří z nich – alespoň v určitém okruhu nebo míře – činnými aktéry dění, které probíhalo kolem nich.

Fakt, že československá mládež 80. let byla v prvních dnech listopadové revoluce jejím protagonistou a že nastartovala revoluční změny, které nás vzdalují totalitě a přibližují demokratické společnosti, dnes nikdo nezpochybňuje. Proto je v tomto kontextu na místě otázka, kde vzniklo a jak se vyvíjelo „revoluční naladění“ tehdejší mládeže.

Je nesporné, že mládí má blízko k radikálnímu chování, neboť nebývá natolik zatíženo zkušeností a svazováno odpovědností. Každá mladá generace je „otevřená“, citlivě vnímá tenze a rozpory „své“ doby. K tomu, aby se mládež stala kritickou a revoltující, aby využila jisté ontogeneticky a sociálně dané předpoklady k revolučnosti, musí existovat jednak podněty, které vznikají v politických, kulturních, vědeckých a jiných elitách národa, v nichž mladí lidé nejsou zpravidla příliš zastoupeni, jednak společenské podmínky pro to, aby na tyto podněty mohli mladí lidé reagovat jako určitý sociální celek.

Kdybychom se pokusili hledat historické analogie k naladění a počínání generace, dospívající v 80. letech, mohli bychom se vracet například až k událostem revolučního roku 1848 nebo k vystoupení Omladiny v devadesátých letech 19. století.

Soustředíme-li se však na pohled do historie, jejíž pamětníci a svědkové ještě žijí jako prarodiče nebo rodiče narátorů, a tudíž jako jeden z prvků, který ovlivňoval jejich rozhled

i postoje, můžeme konstatovat, že studenti vstoupili do politického dění již na počátku nacistické okupace. Spolu s dalšími občany uspořádali v Praze mohutnou demonstraci 28. října 1939, při níž byl usmrčen student lékařské fakulty Jan Opletal. Jeho pohřeb 15. listopadu 1939 dal nový podnět k demonstracím. Nacisté reagovali uzavřením českých vysokých škol 17. listopadu 1939, popravením 9 studentských funkcionářů a na 1200 vysokoškoláků deportovali do koncentračních táborů. Studenti českých vysokých škol se tak stali jednou z nejvíce postižených vrstev českého obyvatelstva za druhé světové války.

Po osvobození ČSR v roce 1945 se studenti znovu vrátili do přednáškových síní, učeben a laboratoří na svých školách a fakultách a většina z nich se činorodě zapojila do společenského života. Na přelomové události roku 1948 reagovali demokraticky smýšlející studenti mlčenlivým průvodem na Hrad, aby svou tichou demonstrací – posléze rozehnanou policejními jednotkami nových mocnářů – vyjádřili podporu prezidentu Edvardu Benešovi, zatímco jejich kolegové horlivou aktivitou ve fakultních akčních výborech napomáhali novému režimu při vylučování nepohodlných pedagogů i svých spolužáků.

Upevnění totalitního systému v 50. letech mělo za následek omezení většiny školních i mimoškolních aktivit: vysokoškoláci se mohli realizovat nanejvýš rozbořením děl „klasiků“ marxismu-leninismu a ve volném čase na „stavbách mládeže“.

Zvýšenou aktivitou vysokoškoláků bylo provázáno politické „tání“ či „obleva“ druhé poloviny 60. let. Část studentů filozofické fakulty provázela svého profesora Eduarda Goldstückera v roce 1963 na mezinárodní sympozium, uspořádané k uctění památky a hledání nového pohledu na dílo Franze Kafky, vzrušený ohlas mezi vysokoškolskými studenty vzbudila v polovině 60. let československými mocenskými orgány násilně zkrácená návštěva amerického avantgardního básníka Alena Ginsberga.

Studentské majáles v roce 1966 se stalo předmětem pohnuté diskuse v sovětském politbyru a jedním z hlavních důvodů celkového hodnocení tehdejšího Československa jako ideologicky nejslabšího článku zemí Varšavské smlouvy.⁴ Nedlouho po IV. sjezdu československých spisovatelů, na němž došlo k ostrému střetu předních československých literárních tvůrců s představiteli oficiální ideologické fronty, vyšli vysokoškoláci v listopadu 1967 do ulic, aby protestovali proti vypínání elektrického proudu na kolejích. Dali tak jeden z podnětů k rozvoji společenských procesů jara 1968, v němž jednoznačně podpořili vedení KSČ v čele s Alexandrem Dubčekem a jím zahájený obrodný proces. Po okupaci Československa armádami pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968 protestovali proti přítomnosti sovětské armády, omezování státní suverenity a vyslovovali nesouhlas s vývojem v Československu.

Znepokojení veřejnosti zvýšilo násilné potlačení demonstrací 28. října a 6. a 7. listopadu v roce 1968. I když většina vysokoškoláků stále podporovala obrodný proces, kapitulantská politika Dubčekova vedení překročila na podzim 1968 meze, které byli schopni tolerovat. Studentské hnutí se tak rychle měnilo v samostatnou politickou sílu; v zastupitelských sborech na fakultách se začali prosazovat radikálové, kteří 18. listopadu 1968 vyhlásili třídní okupační stávkou, jejímž cílem byla obhajoba celospolečenských požadavků, především Akčního programu z jara 1968, který již jeho autoři nebyli schopni hájit. Navzdory podpoře pedagogického sboru i veřejnosti však studenti nedosáhli svých cílů. Vedení komunistic-

4 Viz Jaromír Navrátil: Listopadová studentská stávka 1968, *Reflex* 9, č. 47 (1998), s. 76–78.

ké strany je nepodpořilo, ačkoli vyšli tehdejší moci velkoryse vstříc už svým konceptem okupační stávky, která vážala veškeré politické aktivity na akademickou půdu. Stávka se nepřenese „do ulic“, protože studenti se důsledně snažili vyloučit střet s ozbrojenou mocí. Listopadová stávka se stala nejvýznamnějším politickým činem vysokoškoláků po roce 1948 a výrazem jejich demokratického sebeuvědomění.⁵ Jakýmsi vrcholem aktivity studentů byl pohřeb Jana Palacha, který se ve snaze vyburcovat veřejnost k obhajobě polednového vývoje 16. ledna 1969 na Václavském náměstí v Praze upálil.

Jeho čin podtrhl stejně zoufalým apelem na změnu politických a společenských poměrů student Jan Zajíc.

Na nástup Gustáva Husáka k moci v dubnu 1969 reagovaly nesouhlasně jen malé skupinky občanů, mezi nimi opět vysokoškoláci, kteří se neúspěšně pokusili zorganizovat na podporu Dubčekovy frakce stávku.

Kapitulantská politika stranického vedení KSČ a skutečnost, že vysokoškoláci svými akcemi nedosáhli úspěchů, vedly k diferenciaci mezi studenty. Z radikálního proudu vznikla ilegální organizace Hnutí revoluční mládeže, kterou ovlivnilo hnutí tzv. Nové levice a jejíž jádro tvořili studenti filozofické fakulty UK v Praze. Ti odmítali nejen okupaci, ale i Dubčekův reformní proud. Organizátoři hnutí byli koncem roku 1969 pozatýkáni a soud s nimi se stal prvním politickým procesem po srpnu 1968 a dubnu 1969. Proto byly vysoké i tresty: hlavní organizátor byl odsouzen ke čtyřem letům vězení.⁶

Úloha tvůrčí inteligence (mezi níž zařazujeme i studenty), jež byla považována za jednu z opor obrodného procesu, způsobila, že nové husákovské vedení se zaměřilo zejména proti ní, jak o tom svědčí i průběh čistek v akademických ústavech a na vysokých školách zvláště humanitního a uměleckého směru.

Společnost byla na počátku 70. let přinucena rezignovat na občanskou aktivitu, bouřlivě rozvíjenou v 60. letech a v době „Pražského jara“ 1968. Veškerá aktivita měla být napříště „usměrňovaná“ v rámci tzv. Národní fronty, jejíž součástí byl i nově vznikající Socialistický svaz mládeže (SSM). Jeho prvotním úkolem bylo komunistickou ideologií indoktrinovat děti a mládež. Ideovým vzorem byla – jako v jiných oblastech – obdobná organizace fungující v Sovětském svazu – Vsesvazový leninský komunistický svaz mládeže (Komsomol).

V Československu existovala jednotná mládežnická organizace již od počátku totalitního režimu, od roku 1949 jí byl Československý svaz mládeže (ČSM). Jako jednotná organizace ale nevydržela nápor demokratizačních snah v roce 1968, kdy bylo umožněno, aby v rámci svazu vznikaly nové zájmové organizace, což následně vedlo k jeho faktickému rozpadu. Po nástupu tzv. normalizace v Československu považoval nový režim za nutné obnovit i jednotnou mládežnickou organizaci. V roce 1970 proto byla, za účasti zástupců několika vybraných organizací vzniklých po rozpadu ČSM, svolána ustavující konference Socialistického svazu mládeže; v roce 1972 se konal první sjezd SSM, který přijal stanovy a zvolil vedoucí představitele.

5 Viz Miloš Bárta: Pokus o záchranu reformního programu, in: *Československo roku 1968*, 2. díl: Počátky normalizace, Praha: Parta a Ústav mezinárodních vztahů 1993, s. 31–32.

6 Viz Milan Otáhal: *Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994, s. 18–19.

Přestože byly likvidovány veškeré zárodky občanské společnosti, postupně začaly vznikat a rozvíjely se, zejména mezi mladší generací, i některé organizace a hnutí v oblasti ochrany životního prostředí (TIS, hnutí Brontosaurus).⁷

Kromě oblasti ochrany přírody připustil režim spontánní aktivitu lidí tam, kde si, například v rámci tzv. Akcí Z, zdarma postavili koupaliště, nákupní středisko či kulturní dům. Politické vedení se domnívalo, že těmito činnostmi nemůže být ohroženo, ba naopak, že takto ventilovaná aktivita zabrání z hlediska moci nežádoucím společenským projevům v oblasti politiky.

Je ovšem nutné rozlišovat mezi trendem tzv. chalupářské subkultury, která se ve střední generaci, tj. u rodičů narátorů, začala rozvíjet od počátku 70. let, a hnutím ochránců přírody. Spontánní a na vlastní náklady prováděná renovace venkovských stavení, hájoven a mlýnů sice vyjadřovala určitý pozitivní vztah k přírodě – vztah tím silnější, čím více se bortily vztahy společenské a mezilidské –, ale především byla výrazem touhy po úniku ze soukolí stereotypu, které „normalizační“ režim navozoval. Zatímco „chalupářská subkultura“ byla procesem v podstatě defenzivním, neboť vyjadřovala potřebu rodin vytvořit si vlastní, nerušené, pokojné a izolované zázemí, skupiny ochránců přírody a památek se orientovaly na cíl de facto pozitivní – uchovat a ochránit hodnoty, jejichž existence byla víceméně nezávislá na režimu a právě prostřednictvím jejich *trvalosti* si tito lidé ověřovali své přesvědčení o *přechodnosti* a *dočasnosti* tendencí a procesů prosazovaných politickými činiteli.

Jak organizace TIS, která ve svém programu kromě tradičního „ochranářství“ vědomě navazovala také na skauting, tak koneckonců i hnutí Brontosaurus proto ovlivnily především nastupující mladou generaci. Hnutí Brontosaurus sice vzniklo jako iniciativa tehdejšího Socialistického svazu mládeže, avšak nestalo se pevně organizovaným sdružením SSM, šlo spíše o bázi pro organizování různých akcí mladých lidí, kteří chtěli pomáhat přírodě konkrétní prací v terénu – ale nejen to, také při opravování zdevastovaných historických, a to i církevních objektů. Hnutí Brontosaurus společně s dalšími ochranářskými organizacemi, a máme na mysli především jejich členstvo, změnilo do jisté míry vztah lidí k realitě. Část veřejnosti se přesvědčila, že je možné i potřebné být aktivní. Dříve či později ale musel nastat okamžik, kdy si mladí ochránáři nutně položili otázku, zda mohou svoji aktivitu v mantinelech vymezených totalitním režimem vůbec realizovat.⁸

Až do poloviny 80. let česká společnost povětšinou mlčela; ani pro opoziční aktivity nebyla doba příznivá. Politické zásahy opozici sice nezničily, ale citelně jí otráslly. Nesouhlas s normalizačním režimem vyslovovali pouze jednotlivci, v některých případech různá přátelská sdružení nebo profesní skupiny. Názorová roztržštěnost a izolace opozice byla značná. Za této situace se podnětem ke společnému vystoupení „nezávisle myslících“ stal zásah proti tzv. hudebnímu undergroundu.

Hudební skupiny „poučené“ nikoli Poučením z krizového vývoje, ale nahrávkami Rolling Stones, Jimmyho Hendrixe, Animals a Velvet Underground vznikaly spontánně, ne „proti“ intencím režimu, ale mimo jakékoli ideologické apely a „výchovná působení“. Do „podzemí“

7 Viz Miroslav Vaněk: Novodobá historie neziskového sektoru u nás. Období let 1948–1989, *Bulletin* 97, č. 9 (1997), s. 5–8.

8 Viz Miroslav Vaněk: *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1969–1989*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996, s. 36–39.

je zahrnala reakce režimu (i uštvanost rodičů), a právě to dalo jejich vystoupení ne již pouze hudební, ale de facto kulturní a implicitně politický rozměr a význam. Underground nebyl politickým hnutím s programem, který by byl uvědoměle zaměřen proti stávajícímu politickému vedení. Jeho jádrem byla vysokoškolská a učňovská mládež, která tvořila posluchače těchto skupin, byla nespokojena s establishmentem jako takovým a své protesty zaměřovala proti hodnotám konzumní a přitom chudé společnosti. Režim se dostal do konfrontace „s novou generací“, s mladými lidmi bez politické minulosti, bez vlastního politického životopisu. Bezprostředním podnětem k sjednocení opozičních proudů, představovaných reformními komunisty, bývalými předními činiteli obrodného procesu, liberálně demokratickou inteligencí reprezentovanou Václavem Havlem a undergroundem,⁹ byl politický proces se členy hudební skupiny Plastic People of the Universe. Tato kapela spontánní, drsnou a mladým lidem přístupnou a srozumitelnou formou vyjadřovala svůj životní pocit, který bychom mohli označit jako balancování na rozhraní naprosté skepse a přirozeného romantismu mládeže. Tento proces pak učinil z Plastic People politický fenomén. Mladou generaci doslova probudila náhlá konfrontace s faktem, že je možné být odsouzen k několikaletému trestu za písničku.

Podníceni závěry a rezolucemi, vzešlými z Helsinské konference, jejíž deklaraci československá vláda podepsala, postavili se na obranu této hudební skupiny kulturní a umělečtí tvůrci a činitelé starší generace, kteří v její perzekuci spatřovali omezení lidských práv a svobod. Za aktivní účasti všech uvedených proudů vzniklo na přelomu roku 1976 a 1977 neformální občanské sdružení Charta 77, nejvýznamnější projev nesouhlasu s totalitním režimem. Charta 77 odmítla působit jako politické opoziční uskupení, ale rozhodla se „... vést v oblasti svého působení konstruktivní dialog s politickou mocí, zejména tím, že bude upozorňovat na různé konkrétní případy porušování lidských práv, připravovat jejich dokumentaci, navrhnout řešení...“¹⁰

Prohlášení Charty 77 vyvolalo mezi stranickým a státním vedením značné znepokojení, neboť je interpretovalo jako politický čin. Následovala zběsilá kampaň a skandalizování jednotlivých signatářů Charty ve všech sdělovacích prostředcích. Známé osobnosti, například z umělecké oblasti, stejně jako drtivá většina obyvatelstva byli nuceni podepisovat rezoluce odsuzující Chartu. Její signatáři byli podrobni soustavné perzekuci, která je měla zastrašit a přimět k ukončení aktivity. Tlak režimu se zvyšoval i v následujících letech s cílem izolovat signatáře Charty od „zbytku“ společnosti. To se režimu víceméně dařilo, nepodařilo se mu však Chartu jako takovou vymazat z mysli občanů.

Krise československého „reálného socialismu“ se dále prohloubila a stala se všeobecnou. Mladí lidé začali v první polovině 80. let víceméně skrytě a v druhé polovině 80. let i otevřeně odmítat tzv. společensko-politickou angažovanost, kterou právem hodnotili jako vynucované a formální vyjadřování loajality vůči totalitnímu režimu. Současně však rostl spontánní a neformální zájem části mládeže o věci veřejné a o politické dění, což se odráželo především v sílící undergroundové kultuře, v zájmu mládeže o ekologii, mírové a pacifistické aktivity,

9 Viz M. Otáhal: *Opozice*, s. 36.

10 Prohlášení Charty 77 z 1. ledna 1977, in: Vilém Prečan (ed.): *Charta 77: 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace*, Bratislava – Scheinfeld: Československé středisko nezávislé literatury – Schwarzenberg a Archa 1990, s. 9–13.

o alternativní tvůrčí kulturní prostředí v oblasti divadelní a filmové, vyjádřené ať pasivní, nebo aktivní účastí.¹¹ Důležité bylo i to, že tyto aktivity byly chápány jako alternativa, nikoli jako opozice vůči režimní ideologii. Proto se také mohly, byť v mnoha případech jen velmi obtížně a s mnoha úředními zákazy, rozvíjet. Zárodky takto budované občanské společnosti se odlišovaly od státní aktivity a byly na ní do značné míry nezávislé. Tyto „ostrůvky svobody“ vystupovaly jako alternativa socialismu, a to jak vůči reálně existujícímu socialistickému systému, tak vůči jeho idejím.

Koncem 70., respektive začátkem 80. let se rovněž v ČSSR objevily jako subkultura mládeže punk a „nová vlna“. Stalo se tak také díky tomu, že se i u nás začala prosazovat první fáze procesu, který bychom mohli označit za celosvětovou revoluci v šíření a zprostředkování informací. Elektronické přístroje právě mezi mladou generací napomohly k „boření železné opony“ rychleji a důkladněji, než by to dokázala jakákoli mravní, ideová či politická opozice. Navzdory snahám cenzury a celnic nebylo možné zabránit tomu, aby do země nepronikaly kazetové magnetofony, vinylové desky, později nahrazené „cédéčky“, CD přehrávače, videa a televizní satelity, aby na radiových a televizních přijímačích nebylo možné zachytit programy zahraničních stanic, z nichž si dorůstající mládež volila k poslechu, nápodobě i vlastní inspiraci především hudební pořady.

Postupně byl i československý punk a „nová vlna“ (v souvislosti s vývojem punku v západní Evropě) chápán a označován jako reprezentant občanské společnosti. Šlo o další vážnější pokus o praktikování nezávislé společenské aktivity, kterému se podařilo rozhoupat komplex pojmenovaný jako „úspěchy socialistické kulturní revoluce“. Starším generacím se s menším či větším úspěchem podařilo bránit tlakům socialismu, nová generace, reprezentovaná členy hnutí punk a „nové vlny“, však představovala první generační vrstvu, které se socialismus a jeho ideologie dotkly jen velmi povrchně.

Svět, v němž tato generace žila, si vytvářela sama a osvojila si i nové kulturní kódy. I punk a „nová vlna“ dokládaly, že nezávislý společenský život je možný.

Reakcí moci byla politická a fyzická represe, problém však těmito prostředky vyřešen nebyl. Relativní selhání mocenských orgánů lze hledat v několika následujících faktorech. Především to byla schopnost protagonistů punkové scény upozornit na svoji existenci širokou veřejnost, a přinutit tak mocenská centra, aby ve sdělovacích prostředcích (štvavé články v týdenících *Tribuna* a *Tvorba* na jaře roku 1983) zdůvodňovala obvinění, která zkonstruovaly represivní složky. Tím se podařilo konflikt rozšířit z represivní roviny do ideologické oblasti.¹²

V prostředí odporu vůči represí se podobně jako v „kauze“ Plastic People v polovině 70. let vytvořila tzv. nezávislá veřejnost, jejímž nejviditelnějším reprezentantem bylo sdružení Klubu mladé hudby a Jazzová sekce. Zprvu šlo o legální dobrovolné organizace, posléze pouze o organizace trpěné a nakonec i pronásledované. Jazzová sekce (JS, vznikla v roce 1971) sdružovala nejen tisíce fandů jazzové a rockové hudby, ale i příznivce nezávislého myšlení, a stala se tak nejpočetnější a nejdéle působící složkou, vystupující proti komuni-

11 Viz A. Kabátek: Cesta mládeže k občanské společnosti, in: Ellena Mannová (ed.): *Prehľad vývoja spolkového hnutia z aspektu formovania občianskej spoločnosti*, Bratislava: Sociologický ústav SAV 1991, s. 111–117.

12 Viz J. Svítek: Občanská společnost a mládež v Československu 80. let, in: Mannová, *Prehľad*, s. 118–127.

stickému režimu. Postupně se jí podařilo vybudovat síť tiskáren, v nichž mohla ve velkém vydávat knihy a časopisy. Jazzová sekce si vedla vlastní evidenci účetnictví, disponovala vlastní distribuční sítí s napojením na zahraničí. Od roku 1985 spoluorganizovala manifestace na Kampě, na nichž se scházeli zejména mladí lidé, aby tak uctili památku zpěváka legendární skupiny Beatles, Johna Lennona.

Neméně důležité bylo pozvolné vytváření podmínek pro aktivizaci progresivních nezávislých proudů v mládežnických organizacích. I když se jejich vedení většinou nezastalo mladých lidí postižených represemi, začaly se mezi jejich členy objevovat snahy směřující k obcházení vydávaných zákazů. Patrné je to například v reaktivaci punku a „nové vlny“ v rámci rockových festivalů Rockfest v polovině 80. let, kde se prezentovali autentičtí představitelé alternativní scény, a to nejen v hudbě, ale i v dalších oblastech tvůrčí činnosti.

Konání Rockfestu, podpora Porty (místo setkávání se příznivců folkové hudby) a dalších podobných akcí svědčí o rozporech uvnitř mládežnických organizací v druhé polovině 80. let. Dnes je zřejmé, že pro tyto struktury šlo „o snášení kukaččího vejce do vlastního hnízda“.¹³ Fenoménům, jako byly rock a folk, se podařilo bez ohledu na dohled svazáckých organizací nahlodávat a mnohdy i otevřeně kritizovat komunistický režim.

Na první pohled se zdá, že neúspěch represivních složek nezůstal bez odezvy a že otevřel prostor pro intenzivnější rozvoj nezávislých společenských aktivit. Bez příhodné mezinárodní situace by však tento vývoj nejspíš nebyl vůbec možný. Nástup Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS, jeho politika „glasnosti a perestrojky“ a postupná realizace politiky nevměšování do vnitřních záležitostí zemí socialistického tábora, i stále viditelnější demokratické změny v sousedním Polsku a Maďarsku způsobily, že se „nehýbné“ československé stranické a státní vedení dostávalo se svými dogmatickými názory do izolace, a především se již nemohlo spoléhat na pomoc ÚV KSSS a dalších „bratrských“ komunistických stran tak jako v srpnu 1968. Tento vývoj zvýšil naděje československých občanů na dosažení pozitivních změn.¹⁴

V období, které bezprostředně následovalo, došlo ke skutečné explozi nezávislých společenských aktivit a opozičních hnutí. V roce 1987 vznikla Demokratická iniciativa (DI), kolem *Ekologického bulletinu* se vytvořila Nezávislá ekologická skupina. V říjnu 1988 bylo založeno Hnutí za občanskou svobodu (HOS) a počátkem roku 1989 Klub za socialistickou přestavbu – Obroda.¹⁵ V daleko vyšší míře se začala objevovat mírová, církevní, ekologická a další hnutí, která se rekrutovala většinou z příslušníků mladé generace.

V rozmezí několika měsíců roku 1988 vznikly tři nezávislé iniciativy, které soustřeďovaly výlučně příslušníky mladé generace: Nezávislé mírové sdružení – iniciativa za demilitarizaci společnosti (NMS – IDS), České děti (ČD) a Mírový klub Johna Lennona (MKOL). Právě

13 Tamtéž, s. 122.

14 M. Otáhal: *Opozice*, s. 49–50.

15 O programech, členské základně, důležitých prohlášeních se lze dočíst v těchto publikacích: Růžena Hlušíčková – Milan Otáhal (ed.): *Čas demokratické iniciativy 1987–1990. Sborník dokumentů*, Praha: Nadace Demokratické iniciativy pro kulturu a politiku 1993; Blanka Cisařovská – Růžena Hlušíčková (ed.): *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989. Sborník dokumentů*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994; Zdena Kokošková – Stanislav Kokoška (ed.): *Obroda – Klub za socialistickou přestavbu. Dokumenty*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996.

příslušníci těchto seskupení se odlišovali od jiných iniciativ nejen tím, že jejich členové dozrávali do produktivního věku, aniž byli traumatizováni rokem 1968 a následným obdobím „sypání si popele na hlavu“, ale i tím, co očekávali od budoucnosti: tím, co chtěli přinést sami, ve způsobu, jak tato očekávání i své vlastní úsilí prožívali a formulovali. Mladí lidé cítili, že jsou jinde než jejich otcové, že jejich ideály se mohou s ideály starší generace buď střetnout, nebo v nejlepším případě představují rovnoběžky, které se nikdy neseťkají.¹⁶

Vznik nových nezávislých iniciativ naznačoval, že Charta 77 ve změněných podmínkách již nestačila reprezentovat zájmy všech vrstev společnosti a politických proudů v ní sdružených. Proto došlo k její diferenciaci, a to jak z hlediska generačního a názorového, tak přístupu k řešení krize. Mládež, ať již soustředěná v nezávislých skupinách, nebo tzv. neorganizovaná, se začala vymezovat nejen proti establishmentu, ale i vůči opozičním skupinám, tehdy především proti Chartě 77. Část mladé generace mohla být ve vztahu vůči ní ovlivněna i propagandou oficiálních masmédií, rodinným a školním prostředím, ale i vlastními, vyhranujícími se postoji. Charta se totiž soustřeďovala na obecné otázky společnosti a méně reflektovala specifické problémy mládeže. V boji proti normalizačnímu režimu se nerozpakovala užívat radikální a konfrontační metody a její představitelé většinou odmítali dialog s mocí. Také proto se nepodařilo sjednotit postup mládeže a disentu reprezentovaného Chartou a starší generací; zvláště studenti usilovali o to, aby se mohli vyrovnávat s komunistickým systémem samostatně. Rozpory mezi nezávislými skupinami mladé generace a Chartou 77 byly však spíše oboustrannou mlčenlivou distancí než – z jedné či z druhé strany – formulovanými výhradami.

Určitý mezigenerační most mezi nezávislými a opozičními generačně rozrůzněnými skupinami představovaly tzv. bytové semináře. V rámci bytových seminářů se vyučující (zaměstnaní i propuštění vysokoškolští učitelé a umělci) setkávali se studenty (a mladými lidmi, kterým režim ve studiu zabraňoval) k diskusím jak obecně filozofického obsahu, tak nad konkrétními a aktuálními otázkami z různých, převážně humanitních vědních oborů. Zadostiučiněním pro vyučující a vedoucí těchto seminářů bylo vědomí, že štafetu svých poznatků, vědomostí a myšlenek předávají dál (pokud tak již nemohli činit oficiálně na akademické půdě), a zároveň vědomí, že konfrontací s mladými lidmi, minulostí nezatíženými frekventanty těchto seminářů, „oprašují“ i svůj vlastní vědomostní a myšlenkový arzenál. Pro studenty bytových seminářů pak byly tyto akce svým způsobem dobrodružstvím myšlenkové i fyzické odvahy (přednášející i posluchači mohli být kdykoli zadrženi policií, vyslýcháni, případně i souzeni a uvězněni), sondou do světa rodičovské generace a zároveň jistým korektivem sebevědomí mládí, které se setkal s vědomostmi a znalostmi, podloženými letitou praxí a životní zkušeností. Třebaže tyto semináře byly až na výjimky omezeny na Prahu a Brno a soustřeďovaly téměř výlučně vysokoškoláky (mezi studujícími i vedoucími), představují nepochybně fenomén hodný pozornosti a dokládají kontinuitu kulturních a vzdělanostních snah v prostředí, jež ve svém celku bylo ze Západu jistým právem označováno za „kulturní Biafru“.

16 Viz Jana Svobodová (ed.): *Nezávislá skupina České děti (1988–1989). Dokumenty*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995.

Studentka Monika Pajerová při projevu k účastníkům studentského shromáždění na pražském Albertově (17. 11. 1989). Zdroj: ČTK / Pavel Hroch

Probouzet se postupně začalo i ostatní obyvatelstvo, jak o tom svědčí například petiční hnutí za všeobecnou liberalizaci systému, za osvobození politických vězňů, za řešení ekologické situace atd., které již nebylo jen záležitostí opozice. Asi 600 000 občanů podepsalo petici za náboženské svobody, kterou zorganizoval katolický laik Antonín Navrátil, podporovaný pražským arcibiskupem kardinálem Tomáškem. V souvislosti s brutálním zásahem represivních složek při lednových demonstracích (15.–21. ledna 1989) a následným zatčením Václava Havla vznikla petiční Iniciativa kulturních pracovníků. Velkého ohlasu dosáhla petice Několik vět, kterou v červnu 1989 připravila skupina disidentů v čele s Václavem Havlem: do listopadu 1989 ji podepsalo přibližně 40 000 lidí.

Petiční akce byly prvními projevy probouzejícího se občanského vědomí a zároveň ve spektru možných způsobů odporu vůči režimu reprezentovaly nejméně náročnou formu.

Naproti tomu demonstrace byly otevřeným, konfrontačním bojem proti systému, vyžadujícím plné osobní nasazení a přinášejícím větší rizika.

Od 21. srpna 1988 až do 17. listopadu 1989 se jen v Praze uskutečnilo přes deset větších demonstrací (21. srpna, 24. září, 28. října, 10. prosince 1988, 15.–21. ledna, 1. května,

19. června, 21. srpna, 28. září, 28. října 1989).¹⁷ Menší, ale významné demonstrace, protože šlo i o jiná centra, než byla Praha, se konaly také v dalších městech, například v Plzni, v Brně a v Teplicích.

Vzhledem ke specifické situaci v socialistickém Československu vyjadřovaly nespokojenost s normalizačním režimem některé vrstvy inteligence, hlavně umělci, vědci a část novinářů. Nejdůležitější úlohu však přechodně sehráli vysokoškolští studenti, kteří se na přelomu let 1988 a 1989 stávali opět politickým subjektem: byli součástí mladé generace, která neprožila obrodný proces, a proto netrpěla „syndromem roku 1968“. Socialismus pro ně přestal být ideálem a cílem a jejich heslem bylo „bít bolševika“.

Postupnou radikalizaci vysokoškolských studentů názorně zachycují studentské časopisy, které až na jedinou výjimku vycházely pod hlavičkou příslušných fakultních výborů SSM. První studentský časopis *Kavárna A.F.F.A.* se v roce svého vzniku (1987) ještě společenskými problémy příliš nezabýval. Později, spolu s dalšími vysokoškolskými časopisy, s jejichž zakládáním se „roztrhl pytel“, nezůstala bez publikované odezvy žádná oblast života mladých lidí.

Ve studentských časopisech si bylo možné mimo jiné přecíst požadavek na uvolnění tzv. indexových knih (o tomto problému informovaly např. časopisy *Situace* a *Proto*), kritizována byla formálnost SSM. Těsně před listopadem 1989 se v několika časopisech dokonce objevily i výzvy čtenářů k rozpuštění SSM a jeho nahrazení nezávislou studentskou organizací. Stále častěji byly otiskovány názory a informace o konání studentských fór, na nichž se řešily problémy SSM, vysokoškolských časopisů, ale i „běžných“ záležitostí vysokoškoláků na jednotlivých fakultách. Časopis *EM* vycházející na lékařské fakultě v Praze informoval i o některých nezávislých občanských iniciativách. V březnovém čísle z roku 1989 reagoval kriticky na štvavé články *Rudého práva* Kdo je Václav Havel. Rozhovor s Václavem Havlem připravoval na podzim 1989 časopis *Proto*. Nesouhlasné stanovisko k prohlášení ÚV SSM k lednovým demonstracím otiskly na jaře například časopisy *EM* a *Situace*.

Se stereotypní pravidelností se studentské časopisy zabývaly nezávislou rockovou scénou, otiskovaly texty zakazovaných hudebních skupin, bez předsudků se zabývaly stylem punk, informovaly o vzpomínkových akcích, konaných každoročně na Kampě k uctění památky Johna Lennona. Mnohé články byly věnovány ekologické problematice; studenti v nich nešetřili kritikou zodpovědných funkcionářů, nejčastějšími náměty byly kauzy „Stromovka, Gabčíkovo, ale i ovzduší v Praze“ atd.¹⁸

Přestože vysokoškolské časopisy psaly v některých případech velmi otevřeně, a jak uvedl Martin Mejstřík, „byla to v jistém smyslu nevděčná role – nedůvěra panovala jak ze strany svazáků, tak ze strany disentu“,¹⁹ nemohly se tyto časopisy zcela zbavit „dohledu“ fakultních výborů SSM. Formální zařazení v „legálních strukturách“ jim však umožňovalo získat širší dosah a vliv.

17 Viz Oldřich Tůma: *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994.

18 Rozbor dochovaných vysokoškolských časopisů zpracoval v rámci grantu Studenti v období pádu komunismu David Weber. Rukopis je uložen v archivu ÚSD AV ČR.

19 Viz Martin Mejstřík: Ještě k 17. listopadu a boji proti mýtům, *Babylon*, č. 7, 13. června 1996, s. 7.

Jediným nezávislým studentským časopisem, který se programově vymkl kontrole SSM, byla brněnská *Revue 88*. Okruh jejích redaktorů se nechtěl smířit s cenzurními zásahy, které studenti zažili takřkajíc na vlastní kůži při vydávání „schválených“ fakultních časopisů. Rozhodli se proto pro zcela svobodné psaní. Na vydávání *Revue 88* se podíleli studenti téměř všech brněnských vysokých škol. Jakkoli se personální složení redakce čísla po číslu proměňovalo (přispělo k tomu i zastrašování, šikanování a represivní kroky, na nichž se podíleli i akademičtí funkcionáři), byla *Revue 88* převážně časopisem studentů brněnské univerzity. Takto ji vnímali i její protivníci, funkcionáři městského výboru KSČ v Brně a KV KSČ. *Revue* se snažila své čtenáře informovat – bez cenzurních zásahů a ideologických brýlí – o dění v politice, kultuře i v dalších oblastech veřejného života. Pravidelně se věnovala ekologické problematice, přinášela informace o činnosti nezávislých iniciativ, například o Nezávislém mírovém sdružení, Demokratické iniciativě či Masarykově společnosti. Přestože se náklad časopisu pohyboval kolem 200 exemplářů, svým významem překročil horizont Brna a Jihomoravského kraje.²⁰

Od podzimu 1988 se začala v určitých pražských bytech scházet a pracovat skupina studentů z různých vysokých škol. Jejich cílem bylo vytvořit informační agenturu, mapující dění na jednotlivých vysokých školách v Praze, servisní službu, pomáhající na svět novým časopisům a poskytující morální a právní pomoc v případech střetu studentů s mocí (viz počínající represe děkanátů vůči redaktorům časopisů na některých školách). Výsledkem jejich snahy a neustálého tlaku na odpovědné orgány byl vznik Studentského tiskového a informačního střediska (STIS) se sídlem v podzemním klubu U Bílého koníčka na Staroměstském náměstí. Od počátku se zde scházely desítky lidí a vedení STIS získávalo kontakty na studentské aktivisty nejen pražských, ale i moravských a slovenských vysokých škol. Postupně se tak podařilo vybudovat strukturu, jejíž plody se měly 17. listopadu a ve dnech následujících zúročit.²¹

Od podzimu 1988 začali studenti za pomoci STIS organizovat na fakultách tzv. diskusní fóra. Diskutovalo se na nich, a někdy velmi ostře, o vysokoškolském zákonu, o členství v SSM, o svobodě slova a shromažďování, o nutnosti dosáhnout plurality mládežnických organizací, o akademických svobodách, o nezbytnosti vytvořit na platformě SSM nezávislý vysokoškolský svaz, o participaci studentů na vedení škol (tzv. studentské samosprávy mimo strukturu SSM). 6. listopadu 1989 proběhlo vysokoškolské fórum na Ořechovce, kde poprvé zazněl i návrh na zrušení 4. článku Ústavy ČSSR, zakotvující vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. Fórum demonstrovalo zcela zřetelný rozkol v řadách SSM, mezi přednesenými názory zazněl i požadavek na hromadné vystupování členů ze SSM a velká část účastníků požadovala vytvoření alternativní mládežnické organizace.²²

Na diskusní fóra studenti zvali i představitele vlády, mocenských a legislativních složek režimu, a vyzývali je k otevřené diskusi. Fórum, pořádané celoškolským výborem SSM Akademie múzických umění 3. dubna 1989 v Městské knihovně v Praze, na něž se nedostavil

20 Viz Rudolf Vévoda: Brněnské studentstvo v poslední fázi totalitního režimu. Příběh *Revue 88*, in: *Historické studie. K sedmdesátinám Milana Otáhalo*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 233–259.

21 Viz M. Mejstřík: *Ještě k 17. listopadu*, s. 7.

22 Rozhovor s Martinem Mejstříkem vedl Miroslav Vaněk, 1996 a 1997. Sbírká *Studenti v období pádu komunismu v Československu – životopisná interview*, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR.

žádný z pozvaných vládních a stranických činitelů, kteří přislíbili svou účast, naznačovala zásadní změny, k nimž v tomto období docházelo. Za absence pozvaných funkcionářů studenti mluvili k sedmi prázdným židlím. To ukazuje, jak na přetrvávající aroganci moci, která budoucí intelektuální elitu země nehodlala považovat za partnera v diskusi, tak na bezradnost této moci, která se již necítila schopna studentům na jejich otázky odpovídat.

Během října a počátkem listopadu 1989 zrušili studenti Akademie múzických umění (AMU) všechny tři fakultní organizace SSM. Totéž se v Praze před 17. listopadem podařilo ještě na Vysoké škole uměleckoprůmyslové (UMPRUM). O rozpuštění organizace SSM se začalo diskutovat také na fakultě žurnalistiky UK (FŽ UK).²³ Na aktivity vysokoškoláků i jiných vrstev mládeže se SSM pokusil reagovat na celostátní konferenci 11.–12. listopadu 1989. Zde se však pouze potvrdilo, že tato mládežnická organizace sice představuje jeden z reformních proudů vycházející z Gorbačovovy perestrojky a glasnosti, ale že části členské základny, zvláště vysokoškolákům, již jako platforma činnosti nevyhovuje.

Nezávislé studentské hnutí se formovalo od počátku roku 1989 a jeho aktivita se postupně šířila a radikalizovala. Na rozdíl od disidentských skupin, jež soustřeďovaly mladé lidi (Nezávislé mírové sdružení, České děti) a organizovaly nepovolená veřejná vystoupení, se studenti soustřeďovali spíše na akce, které měly legální charakter, například petice posluchačů pedagogické fakulty UK v Praze protestující proti perzekuci kolegů, účastníků lednových demonstrací. „Nezávislí studenti“, jak se začali nazývat, formulovali postupně požadavky na odstranění monopolu zastupování studentů Socialistickým svazem mládeže a na zrušení výuky marxismu-leninismu na vysokých školách. Na některých fakultách vznikly i přípravné výbory studentské samosprávy. Jejich úsilí vyústilo v založení organizace, kterou nazvali Stuha. Aktivní úlohu ve Stuze sehráli vysokoškoláci, kteří byli spjati rodinnými svazky s disidenty, jako bratři Bendové, Jiří Dienstbier, Šimon Pánek, Martin Klíma, Jan Dus, nebo ti, kteří se dostali do kontaktu s opozicí, prostřednictvím bytových seminářů jako Michal Semín, nebo z vlastního zájmu jako Pavla Knoblochová. Nezávislí studenti však nechtěli být pouhou součástí disidentu, ale snažili se postupovat samostatně. I jejich cíl byl jednoznačně politický, totiž probudit vysoké školy k boji proti komunismu.²⁴

Podobně postupovala i brněnská skupina kolem časopisu *Revue 88*. V dalších vysokoškolských centrech však žádné nezávislé studentské iniciativy nevznikly a jednotliví nezávisle naladěni vysokoškoláci z Plzně, Olomouce, Českých Budějovic, Liberce, Ústí nad Labem a Hradce Králové, kteří sympatizovali s opozicí, ať již studentskou, nebo občanskou, byli napojeni spíše na centrum opozice – Prahu.²⁵

Nejvýznamnější akcí československých vysokoškoláků byla manifestace 17. listopadu 1989, která se stala pro bezohledný zásah bezpečnostních sil roznětkou revoluce.²⁶ Tuto manifestaci připravovali jak nezávislí studenti, tak i svazáci, konkrétně zástupci městské

23 Rozhovor s Pavlem Žáčkem vedl Milan Otáhal, 1997. Sbíрка Studenti v období pádu komunismu v Československu – životopisná interview, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR.

24 Viz M. Otáhal: *Opozice*, s. 92.

25 Rozhovor s Jiřím Voráčem vedl Miroslav Vaněk, rozhovor s Marcelem Hájkem vedl Miroslav Vaněk, rozhovor s Milošem Korhoněm vedl Pavel Urbášek, 1996–1997. Sbíрка Studenti v období pádu komunismu v Československu – životopisná interview, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR.

26 V následující pasáži o studentské stávce se opíráme o publikaci M. Otáhal: *Opozice*, s. 92–103.

vysokoškolské rady. Nezávislí studenti se museli rozhodnout, zda celou akci organizovat samostatně, tzn. jako nepovolenou demonstraci, nebo společně se SSM, zastoupeným městskou vysokoškolskou radou. Druhá varianta umožňovala získat úřední povolení, což mohlo ovlivnit charakter manifestace a zajistit daleko větší účast studentů. Konečná dohoda obou stran byla výsledkem kompromisu. Městská vysokoškolská rada svolila, aby na shromáždění promluvil zástupce nezávislých studentů, „nezávislí“ po několika jednáních přijali svazáky navrženou trasu průvodu. Obě strany nakonec souhlasily, že průvod půjde z Albertova na Vyšehrad ke hrobu Karla Hynka Máchy, kde se účastníci rozejdou. Prosadit tuto dohodu se svazáky mezi nezávislými studenty však nebylo snadné; na schůzce 9. listopadu u Máchova pomníku na Petříně se zástupci nezávislých studentů z devíti fakult vyslovili pro dohodu, zatímco sedm jejich kolegů takovou dohodu odmítlo a jeden se zdržel hlasování. Mezitím byl v tisíci exemplářích rozmnožen leták s názvem „Vemte s sebou květinu“, vyzývající k účasti na manifestaci, v němž byla uvedena trasa z Albertova přes Karlovo náměstí, Štěpánskou ulici a Václavské náměstí do parčíku před hlavním nádražím, kde měla být pietní vzpomínka zakončena.

Zástupci SSM, kteří se podíleli na přípravě vzpomínkové manifestace, jednali i s představiteli disentu. Večer 16. listopadu se sešel Jiří Daňhel s členy HOS Václavem Bendou a Rudolfem Battěkem a dohodli se na tom, že opozice manifestace nevyužije, nezasáhne do schváleného průběhu a nechá prostřednictvím zahraničních rozhlasových stanic vyhlásit domluvenou trasu.

V souvislosti s připravovanou společnou akcí muselo opoziční hnutí v praxi řešit zásadní otázku, zda kontaktovat oficiální organizace a je-li možné s nimi uzavírat kompromis. Nezávislí studenti přistoupili z taktických důvodů na tuto variantu. Jednali však jen s organizací, která měla na starosti vysoké školy, a nikoli s představiteli vedení SSM. Kompromis ve věci trasy byl velmi závažný, byl však vyvážen tím, že manifestace byla povolena; svědčil také o tom, že ji nezávislí studenti nezamýšleli jako konfrontaci s režimem.

Konečné slovo měly orgány KSČ Pražští funkcionáři SSM Martin Učák a Jan Daňhel v polovině října informovali městský výbor KSČ v Praze o připravované akci a narazili na nesouhlas vedoucího tajemníka městského výboru KSČ Miroslava Štěpána, který rozhodně odmítl schválit trasu průvodu přes Václavské náměstí. Teprve po dohodě zástupců městské vysokoškolské rady a tzv. nezávislých studentů o trase průvodu z Albertova na Vyšehrad zaujal městský výbor KSČ k akci stanovisko. Předsednictvo ÚV KSČ schválilo pietní shromáždění studentů 7. listopadu a týden poté projednal sekretariát MěV KSČ v Praze politickoorganizační zajištění jeho průběhu, v němž se ukládalo náčelníkovi Správy SNB hl. m. Prahy a Středočeského kraje, aby připravil postup k zamezení eventuálních provokací skupin studentů, kteří by chtěli postupovat jinou cestou (Opletalova ulice). Po stránce bezpečnostní byla situace zajištěna rozkazem ministra vnitra ČSSR Františka Kincla č. 16 ze dne 17. listopadu 1989, jímž vyhlásil mimořádnou bezpečnostní akci v době od 8. hodiny ranní 17. listopadu 1989 a uložil náčelníkům jednotlivých správ SNB zabezpečit veřejný klid a pořádek.

17. listopadu se sešel František Kincl s generálním tajemníkem ÚV KSČ Milošem Jakešem a s Miroslavem Štěpánem a shodli se na tom, že přes všechna bezpečnostní opatření nesmí z politických důvodů dojít k zásahu; stejný názor zastával i předseda vlády ČSSR

Ladislav Adamec. Komunističtí funkcionáři se dostali do neřešitelné situace: z politických důvodů nemohli pietní manifestaci k uctění protifašistického vystoupení studentů zakázat, ale současně nechtěli připustit její přeměnu v protirežimní vystoupení. V tomto rozporu spočívala zřejmě vlastní příčina událostí na Národní třídě. Ve snaze ovlivnit připravovanou akci použila bezpečnost svého agenta. Již při její přípravě sehrál pochybnou roli Milan Růžička, jinak poručík SNB Ludvík Zifčák, který pronikl do studentského hnutí, a dokonce založil Nezávislé studentské sdružení.

Hlavní záměr manifestace později charakterizoval z pohledu nezávislých studentů Marek Benda, jeden z jejích nejaktivnějších členů. Tzv. nezávislým studentům šlo především o to, aby manifestaci k 50. výročí událostí z roku 1939 nepřipravovaly nezávislé struktury, ale studenti sami. „Kdyby měla celou akci zorganizovat opět Charta, byla by to ostuda. To byl hlavní důvod. Věděli jsme, že na školách je mnoho aktivních lidí, ale nejsou jednotní. Když jsme rozdávali adresy, věřili jsme, že se studenti přihlásí... Také jsme chtěli začít pomalu, 17. listopad byl naše první akce.“

Žádná z opozičních skupin ani nezávislí studenti nepřipravovali 17. listopad jako konfrontační akci, která by mohla vést k pádu komunistického režimu. Přesto se tak stalo a rozhodující úlohu sehráli sami občané. Důkazem byl samotný průběh manifestace. Navzdory obavám organizátorů se na manifestaci dostavili studenti a občané ve velkém počtu a atmosféra i chování demonstrantů byly od počátku namířené proti režimu a jeho vedoucím představitelům.

Martin Klíma, který promluvil na Albertově za nezávislé studenty, mj. řekl: „Obrana svobody – základního rozměru lidského života, obrana národní sebeúcty – to je poselství studentských demonstrací z počátku nacistické okupace. Toto poselství k nám přichází v době, kdy se mnozí studenti dožadují práva na svobodnou, nezávislou existenci. Dnes nebudeme jen pietně vzpomínat, jde nám o přítomnost a ještě více o budoucnost! (...) Už jako studenti se musíme účastnit společenského života přinejmenším tak, abychom přispěli k tomu podstatnému: k mravní obrodě. Musíme sebe i jiné naučit tomu, co budeme jednou nejvíce potřebovat: umění dialogu a tolerance a vzájemné úctě a respektu.“ Zatímco jeho proslovu přítomní aplaudovali a přerušovali jej výkřiky: Svoboda!, vystoupení zástupce SSM Jiřího Jaskmanického bylo přerušováno pískotem. Rozhodující moment nastal po skončení shromáždění na Albertově; organizátoři, kteří se snažili dodržet dohodu o trase, museli vyvinout veškeré úsilí, aby dav lidí obrátili na Vyšehrad. Průvod, který měl podle některých odhadů asi 50 000 účastníků, tedy nebývalý a dosud nikdy nedosažený počet, se pohyboval po nábřeží a u Národního divadla zahrnul na Národní třídu, kde mu v dalším postupu zabránily pořádkové oddíly. Rozhodnutí jít na Václavské náměstí bylo zcela spontánní a odráželo kvalitativní změnu ve smýšlení občanů. „Zažil jsem většinu předchozích demonstrací,“ vylíčil působivě Martin Klíma, „vždycky nás byl hlouček, hlouček revolucionářů, který jen čekal, až jej rozeženou. Vždycky jsme se snažili jednat strašně slušně, neprovokovat, zastavovat na červenou. Kdežto tenhle dav, to bylo něco jiného. Byl si vědom vlastní síly, jak se valil těmi ulicemi, ignoroval dopravu, světla a prostě šel... Byla to krásná atmosféra vzájemného souznění. Lidé konečně pochopili, že už nejsou sami, že si myslíme všichni totéž, a když jsme všichni spolu, že se nemůže nic stát, tak jsme silní...“

Od okamžiku odchodu z Vyšehradu ztratila manifestace legální charakter. Dosavadní znalosti však neopravňují vyslovit závěr, zda někdo z politických činitelů dal příkaz k zásahu. Přesto k němu došlo – ačkoliv se skupina asi 2000 manifestantů, která byla na Národní třídě uzavřena mezi dvěma kordony pořádkových sil a neměla kam odejít, chovala zcela pokojně. Demonstranti zachovávali klid, jejich postoj charakterizovalo nejlépe heslo „Máme holé ruce“ a gesto dívek, které dávaly příslušníkům bezpečnosti za štítů květiny, jež si s sebou spolu se svíčkami na manifestaci přinesly.

Zásah na Národní třídě vyvolal řadu otázek, na které ještě neznáme definitivní odpovědi. Některými z nich se zabývaly parlamentní komise. Tzv. Rumlova komise zaujala k otázce, zda šlo o předem připravenou akci, stanovisko, že zásah proti manifestujícím nebyl předem naplánován. Společnost se nalézala v bodě, kdy vedení KSČ již nebylo schopno vládnout, ale opozice ještě nebyla připravena nebo schopna převzít moc. Za základní politickou příčinu události 17. listopadu oprávněně považuje první zpráva Společné komise, tzv. Staňkovy, neustále se zvětšující propast mezi politikou vedení KSČ a potřebami společnosti, která podle ní dospěla k přesvědčení, že se blíží rozhodující měření sil. Po 21. srpnu a 28. říjnu 1989 se vlastně čekalo na další výročí a lidé upínali zrak k 10. prosinci, ke Dni lidských práv.

Sociopsychologicky měly velký význam události v Polsku, Maďarsku, Bulharsku a v bývalé NDR. Lidé se stále naléhavěji ptali: „A co my?“

Události na Národní třídě silně zapůsobily na psychiku obyvatelstva. Deprese, která po zásahu proti studentům převládla, se již druhého dne, v sobotu 18. listopadu, začala měnit v rozhořčení a odhodlání situaci změnit. Většina občanů včetně mnoha komunistů byla pohoršena brutálním počínáním bezpečnostních sil, někteří zásah zažili sami, jiní byli zděšeni, že na Národní třídě byly bity jejich děti. Lidé se sami začali shromažďovat v ulicích. Už sobota naznačila, kdo se ujímá iniciativy. Mocenské orgány se chovaly pasivně, nikdo z rozhodujících činitelů se situací nezabýval. Zcela spontánně a nezávisle se vynořila myšlenka na stávkou, iniciativu převzali studenti.

Stanovisko k situaci vydala skupina, která se podepsala Studenti pražských vysokých škol, dále posluchači DAMU a Ústřední stávkový výbor pražských vysokých škol, který na podporu zprvu sedmi studentských požadavků vyhlásil časově neomezenou stávkou a na 27. listopad od 12 do 14 hodin generální stávkou.

Aktivním vystoupením studentů začalo živelné hnutí dostávat organizovanou formu a cíl. Rozhodující bylo vyhlášení generální stávky, která měla vysloveně konfrontační ráz, namířený proti mocenskému centru. Za těchto okolností dostával jiný charakter i dialog, neboť požadavky měly být vynuceny stávkou. Jako první podpořili studenty již 18. listopadu herci. Na shromáždění v Realistickém divadle, kam přišli studenti informovat o masakru na Národní třídě, vyzvali přítomní všechna divadla v republice, aby se připojila k týdenní protestní stávce studentů tím, že vždy místo představení přečtou herci společné stanovisko a budou s diváky diskutovat o situaci; zároveň navrhli uspořádat 27. listopadu dvouhodinovou generální stávkou.

Radikálnější postoj zaujali účastníci diskusního klubu v divadle Disk, mezi nimiž převažovali studenti. V prohlášení se vrátili k pátečnímu událostem, které velmi sugestivně popsali a srovnali se zásahem nacistů před padesáti lety. Vyjádřili se také k požadavku dialogu: „Všichni jsme se dosud snažili prosadit jakýsi dialog, tolik proklamovaný i státním vedením...

Jedinou odpovědí na tyto mírumilovné výzvy, prosazované prostředky běžnými v celém světě, totiž demonstracemi, bylo násilí a zvůle, pohrdání, výsměch a pomluvy... Proti násilí a demagogii neexistují argumenty. Jediným východiskem je nekompromisní požadavek okamžitého odstoupení současných státních a stranických představitelů, demise vlády a okamžité zrušení zakotvení vedoucí úlohy strany v ústavě, bezprostřední změny právního řádu, které by zrušily tresty za takzvané protistátní a protisocialistické aktivity a umožnily rehabilitaci v současné době za takovou údajnou činnost odsouzených. Pak teprve bude možné vést dialog o budoucnosti naší země.“

Studenti a herci zareagovali na události na Národní třídě zvýšenou aktivitou, klade-ním požadavků a hledáním prostředků, jak svých cílů dosáhnout. Zato opozice reagovala mnohem rozpačtěji. Václav Havel strávil celý týden na Hrádečku a do Prahy se vrátil až v sobotu 18. listopadu večer. Charta 77 zaujala stanovisko k událostem z předešlého dne na pravidelné schůzce svých mluvčích u Dany Němcové, kde také vzniklo protestní prohlášení. Mluvčí Charty 77 v něm žádali, aby odstoupili straničtí a státní činitelé odpovědní za brutální zásah a aby byl zahájen celospolečenský dialog. S tímto prohlášením ihned odjel Alexandr Vondra do Realistického divadla, kde jednali studenti a herci o dalším postupu. Jak později Vondra vzpomínal, atmosféra a názory přítomných byly takové, že číst protestní prohlášení Charty 77 už nemělo smysl. Po dvou hodinách zcela zastaralo. Studentské provolání bylo ve všech bodech, včetně požadavku generální stávky, mnohem radikálnější. Charta 77 tak sice vstoupila do hry, ale nestala se vůdčí silou, kterou nadále zůstávali studenti a herci.

K vzniklé situaci se v sobotu 18. listopadu vyslovilo také Hnutí za občanskou svobodu, které již vycházelo z prohlášení z Realistického divadla. Podpořilo proto požadavek na vyhlášení generální stávky a vyzvalo spoluobčany, aby se obraceli na své poslance a odborové organizace, aby veřejně zaujali postoj k událostem na Národní třídě, aby lhostejně nepřihlíželi, jak se i jejich jménem vede nevyhlášená občanská válka.

Během soboty 18. listopadu se rozšířila zpráva o smrti studenta Martina Šmída. Tuto smyšlenku vyslovila Drahomíra Dražská již v pátek po demonstraci. V průběhu soboty Dražskou kontaktoval Petr Payne, v jehož bytě nahrála svou výpověď na magnetofonový pásek, který byl předán Petru Uhlovi. Ten vydal jménem Východoevropské informační agentury ve 20.30 hodin zprávu o smrti Martina Šmída. V průběhu neděle 19. listopadu se podařilo najít dva studenty tohoto jména a v poledne ministryně školství zprávu o úmrtí Martina Šmída dementovala.

Psychologický význam fámy o smrti Martina Šmída je nesporný, zejména v tom, jak aktivizovala mimopražské studenty, z nichž mnozí až do jejího odvysílání spatřovali v pražských událostech jen jednu z opakujících se demonstrací. Jestliže se na většinu pražských vysokých škol univerzitního, uměleckého i technického směru podařilo zahájit studentskou stávku již v pondělí 20. listopadu, na mimopražských vysokých školách se stávka rozbíhala v následujících dvou dnech v závislosti na tom, jak byli místní studenti z masmédií, osobní zkušenosti i prostřednictvím svých pražských kolegů o vyhlášení a požadavcích stávky informováni. Bez nadsázky můžeme konstatovat, že do středy 22. listopadu se již prakticky stávkovalo na všech českých vysokých školách.

Jedním z prvních velkých problémů, který museli studenti řešit, bylo, zda zahájit stávku okupační, a zda při volbě této důraznější formy stávky okupovat fakultu, nebo koleje.

Výsledné rozhodnutí bylo spíše logickým důsledkem vyplývajícím z rozsahu a typu vysoké školy než výrazem míry „revolučního nadšení“ studentů. K úkolům, jež ani v Praze, ani v regionálních centrech nebylo možno odkládat, patřilo zabezpečení (materiální, hygienické i organizační) „stávkového chodu života“ na fakultách nebo kolejích, i u výjezdových skupin, které šířily myšlenku, důvody a cíle studentské stávky na závodech, v zemědělských družstvech a na shromážděních obyvatel, která počtem i intenzitou od počátku týdne vzrůstala. Nezbytné bylo shromáždit a zpřístupnit rozmnožovací techniku a zajistit dostatečný počet studentů, kteří vylepovali studentská prohlášení, přepisovali je a zajišťovali jejich aktualizaci. Podobně naléhavé bylo najít určitý modus vivendi s vedením školy a její svazáckou organizací, pokud ještě existovala a fungovala. Tento úkol zpravidla řešila první celofakultní shromáždění, která se konala 21.–23. listopadu snad na všech vysokých školách v republice. Zatímco někde probíhala v názorovém souladu vyučujících a studentů a za mlčenlivého přihlížení funkcionářů SSM, jinde bylo nutno překonat počáteční výhrady, nesouhlas, případně odpor vedení školy a SSM.

Za stávkující studenty se na těchto shromážděních vyjadřoval jejich stávkový výbor, orgán, který v samém počátku stávky vznikl na všech vysokých školách spontánně, aktivitou nejinicativnějších a nejinformovanějších studentů, které jejich kolegové v první fázi stávky v této funkci spíše pasivně přijali, než by demokraticky hlasovali o volbě svých zástupců a mluvčích. To v následujících dnech na některých vysokých školách vedlo ke vzniku rozporů uvnitř takto ustaveného stávkového výboru. Probuzené „občanské vědomí“ studentů volalo po regulérní volbě členů výboru, jehož dosavadní představitelé spatřovali ve svém časovém prvenství argument, proč se bránit náporu z jejich pohledu opožděně přicházejících aktivistů. Motivem sporů ve stávkových výborech se mohly stát i osobní neshody a řevnivosti mezi studenty, vztah jednotlivých členů výboru k obecně formulovaným studentským požadavkům, k budoucnosti vojenských kateder, ke kandidatuře Václava Havla na funkci prezidenta, k postavení SSM na fakultě a podobně. Nelze také pominout skutečnost, že část studentů školy a koleje úplně opustila a soustředila se na přípravu k budoucím zkouškám nebo si užívala nenadále vzniklých prázdnin.

Navzdory nezkušenosti, napětí prvních dnů stávky, v nichž bylo možno očekávat razantní zásah policejních a vojenských sil komunistického státu, intenzivním emocím i rostoucí únavě se ale studentům vysokých škol nakonec podařilo – především jejich osobním příkladem – dosáhnout bezprecedentního výsledku: motivovat obrovskou většinu obyvatel země k účasti na generální stávce 27. listopadu 1989, a tím k vyjádření jejich podpory systémovým změnám v celostátním a celospolečenském měřítku.

Policejní kordon proti demonstrantům na Národní třídě v Praze – ochranné štíty (17. 11. 1989).
Zdroj: ČTK

II O dějinách a paměti vysokoškolských studentů a studentek

Univerzitní a vysokoškolští studenti tvoří z historického pohledu, ať již dějin politických, hospodářských, sociálních či kulturních, dosti specifickou a přitom ambivalentní skupinu. Na jedné straně se jedná o privilegovaný, autonomní a ve vztahu k dobové většinové společnosti o relativně nepočtený „stav“ (minimálně do vzrůstající „masifikace“ vysokého školství od sklonku „krátkého“ dvacátého století), snahou jehož členů mnohdy bývá aspirace na to být po absolvování vzdělání součástí „vládnoucích“ vrstev a „strážců společenských pořádků“; na straně druhé se uvnitř této skupiny (a dílem snad i autonomní subkultury) často objevuje značný – a místy dosti generačně podmíněný – potenciál pro nekonformní smýšlení a chování včetně příležitostných příklonů k radikální „rebelii“ a požadavků na „revoluční změnu“ poměrů existujících mimo rýze akademickou obec. Jak uvádí jeden z teoretizujících klasiků bádání (nejen) o revolucích, Samuel Huntington, tlumočený českým historizujícím sociologem Karlem Černým: „Středostavovská inteligence trpí nezávisle na povaze vlády universální opozičním syndromem. Žádná vláda od ní nemůže očekávat trvalou podporu. A dvojnásob to platí o studentech. Inteligence má totiž schopnost a tendenci srovnávat realitu s poměry v jiných zemích. A také ji poměřovat s náročnými principy a ideály, za kterými každá realita nutně zaostává. Inteligence také dokáže organizovat a mobilizovat masy, a tedy revoluční koalice.“²⁷ Právě procesy individuálního „hledání cesty“ studia, jeho permanentní prolínání a místy i pnutí mezi „branou do chrámu pozná(vá)ní“, kariéře pojímaného „výťahu“ (k výhodnému zaměstnání, konexím či symbolickému kapitálu), či naopak „pojišťovnou“ (ve formě defenzivní strategie „zajištění se“), to vše jsou rysy patrné ve „studijních“ životech studentů a studentek i v delší časové perspektivě a dá se říci „režimům navzdory“.²⁸

Vzhledem k tomu, že zkušenost studií je také možné pojímat za jednu ze součástí širšího „životaběhu“, tvoří proto studenti a studentky také specifickou „paměťtvornou skupinu“, mezi jejíž projevy patří (spolu)udržování a (spolu)pěstování zvláštní vzpomínkové kultury. Ta má udržovat a pěstovat pomyslnou sounáležitost s užší komunitou směrem „dovnitř“ (např. více či méně spontánním pořádáním setkání a srazů na výročí imatrikulace či absolutoria), ale v některých případech se někdejší studentstvo stává předmětem „absolventské

27 Viz Karel Černý: Staré a nové teorie revoluce: Deset perspektiv, *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica* 2. *Studia Sociologica* 21 (2016), s. 83. Přehledově k dějinám studentů v prostředí univerzit viz např. Severin Daum – Tomáš Krůta (ed.): *University and its students. International symposium of students and professors. Prague, Czech Republic, September 9-12, 1998*, Praha: Charles University in Prague 2000.

28 Pojmy „chrámu“, „výťahu“ (a „pojišťovny“) jsme si dílem vypůjčili z kritického konceptu „(ne)vzdělanostní společnosti“ a díla českého sociologa (a dnes europolitika) Jana Kellera a jeho akademického kolegy, statistika Lubora Tvrdeho. Viz Jan Keller – Lubor Tvrď: *Vzdělanostní společnost? Chrám, výťah a pojišťovna*, Praha: SLON 2008.

agendy“ samotných škol (v anglosaském pojetí *alumni*), které projevují zájem demonstrovat nejen svůj význam (v podobě vyhledávání a následné medializace „nejvýznačnějších“ absolventů), ale hlavně zdůraznit setrvalé (byť formálně nepřímé) sepětí s mimoakademickou sférou a většinou společností jako celkem.²⁹ Zvláštní příspěvek do celospolečenské a „celonárodní“ vzpomínkové a pamětní kultury pak poskytnuli ti z dobových aktérek a aktérů, již publikovali různé druhy vzpomínkových prací – např. osobních deníků, vzpomínek a memoárů, autobiografií nebo děl krásné literatury – jejichž prostřednictvím se (vědomě či nevědomě) snažili vstoupit do obecného povědomí. Tato díla pak (více či méně) ovlivnila pamětní diskurz daných událostí či problematiky a potažmo i úroveň historického „vědomí“ doby např. prostřednictvím zakomponování jednotlivých vzpomínkových narativů do odborných historických textů a syntéz nebo přehledových encyklopedických a slovníkových hesel.³⁰

Pro lepší uchopení životních vyprávění aktérů a akterek sametové revoluce roku 1989 a začlenění jejich vzpomínek a rozhovorů s nimi do širší srovnávací perspektivy jsme proto vytypovali další „dějnotvorné“ události českých a posléze československých moderních a soudobých dějin, v nichž taktéž figurují vzpomínající protagonisté z řad studentů a studentek. Jedná se o revoluční události tzv. jara národů roku 1848 a jeho průběhu v českých zemích (zejména v hlavním městě tehdejšího Království českého, v Praze); dalším zastavením jsou události spjaté s veřejným „protistátním“ (a protirakouským) vystoupením příslušníků mladé české generace (včetně univerzitních studentů) v první polovině devadesátých let „dlouhého“ devatenáctého století, jež posléze spojil politicky motivovaný proces s tzv. omladinou let 1893/1894. Další „velké události“, v nichž výraznou a někdy doslova dominantní úlohu hrají studentští protagonisté, jsou pak již spojeny s politickými zlomy „krátkého“ dvacátého století. Vůbec nejtragičtější pro samotné účastníky pak byly události 17. listopadu 1939 spjaté se zásahem nacistického represivního aparátu vůči vysokoškolským studentům (včetně mimosoudní exekuce a masových deportací do koncentračních táborů) a uzavření českých vysokých škol v protektorátu. Dále pak je to aktivní role vysokoškolských studentů v poválečném „budování světlých zítřků“ v letech 1945 až 1948 včetně odporu, či naopak podpory nástupu socialistické diktatury po únoru 1948. Hektickému období let 1968/1969 pak také dávali svou tvář příslušníci studentského „stavu“, a to zejména v souvislosti s děním tzv. pražského jara a posléze posrpnového protiokupačního (a potažmo i protinormalizačního) hnutí. Aktivní vystoupení na sklonku osmdesátých let minulého století pak uzavírá náš sledovaný výčet událostí a přivádí nás k hlavnímu tématu, jež je předmětem zájmu této knihy.

Ačkoliv bádání o dějinách paměti se většinou opírá zejména o kvalitativní přístupy (včetně orálněhistorických), pro lepší představu čtenářů a čtenářek a dokreslení bychom

29 K teorii a praxi provozování „absolventské agendy“ viz např. Joshua A. Compton: Remembering, Forgetting, and Memorializing Forensics' Past: Considering Forensics from a Collective Memory Theoretical Perspective. *Forensic* 91, č. 1 (2006), s. 27–45; Elizabeth Konzak – Dwain P. Teague: Reconnect with your Alumni and Connect to Donors, *Technical Services Quarterly* 26, č. 3 (2009), s. 217–225; Victor M. H. Borden – Genevieve G. Shaker – Brittany L. Kienker: The Impact of Alumni Status on Institutional Giving by Faculty and Staff, *Research in Higher Education* 55, č. 2 (2014), s. 196–217.

30 K pojmu „vzpomínkové práce“ blíže viz Pavel Mücke: *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2013.

na tomto místě chtěli uvést i drobný kvantitativní exkurz do problematiky a dobové počty vysokoškolských studentů ve srovnání k celkovému počtu obyvatel českých zemí (potažmo Československa).

Rok(y)	Počet (tzv. střední stav) obyvatel českých zemí / Československa ³¹	Počet vysokoškolských studentů ³²
1847/1848	6 778 356	2 114 (UK v Praze)
1893/1894	8 903 416	2 815 („česká“ UK v Praze)
1938/1939	11 105 990	21 081 (včetně Němců)
1945	10 692 912	49 339 (bez Němců)
1948/1949	8 893 104	64 703
1968/1969	8 977 632 (14,353 mil.)	137 654 (v Československu)
1988/1989	10 362 257 (15,587 mil.)	172 688 (v ČSSR)

Z celkového poměru studentů vůči tzv. většinové společnosti se odvíjí jednak elitní charakter této skupiny, má také souvislost s klíčovými otázkami „reprezentativnosti“ vzniklých pamětních svědectví a zaměření (cílové skupiny) ve vztahu k dobovému celku, tj. „kdo za koho“ a „ke komu“ prostřednictvím vzpomínkových prací promlouvá. Již nyní je možné podotknout, že mj. díky tomu, že byla drtivá většina vzpomínkových prací publikována v českém jazyce, je proto primárně určena čtenářstvu „směrem dovnitř“ (tj. české, potažmo slovenské společnosti).

VZPOMÍNÁJÍCÍ STUDENTI A „VELKÉ“ UDÁLOSTI MODERNÍCH A SOUDOBÝCH DĚJIN ČESKÝCH ZEMÍ (A ČESKOSLOVENSKA)

1848

První z řady událostí „velkých“ dějin v našem zkoumání jsou reakce části veřejnosti na revoluční a demokratizační dění v habsburské monarchii, jež posléze v Praze června roku 1848 vyústilo v tzv. svatodušní bouři. Mezi jejich hybnou sílu ozbrojeného povstání patřili také radikálně demokraticky smýšlející studenti místních vysokých škol – Univerzity Karlovy

31 Viz Český statistický úřad, Obyvatelstvo – roční časové řady, tabulka Pohyb obyvatelstva v Českých zemích*) 1785–2017, absolutní údaje. K dispozici na <https://www.czso.cz/documents/10180/61546982/1300701801.xlsx/56c70cff-f5ef-44c8-9c15-d6defb802330?version=1.1> (citováno 27. 1. 2019).

32 Viz Jan Havránek a kol.: *Dějiny Univerzity Karlovy*, 3. díl (1802–1918), Praha: Karolinum 1996, s. 28 a 355; viz též Pavel Urbášek – Jiří Pulec: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*, Olomouc: UP v Olomouci 2012, s. 55 a 325; viz též Pavel Urbášek: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech tzv. normalizace*, Olomouc: UP v Olomouci 2008, s. 37; viz též *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha: SNTL 1989, s. 588.

a pražské techniky. V důsledku energického postupu jednotek rakouské armády v čele s generálem Alfredem Windischgrätzem a také vzhledem k tomu, že se povstalcům nepodařilo získat na svou stranu přízeň konzervativních a liberálních politických elit (včetně např. Františka Palackého) i také pražského veřejného mínění, bylo povstání nakonec po pěti dnech potlačeno (s oficiálně uvedenými ztrátami 43 mrtvých a 63 zraněných).³³ Revoluční události z poloviny předminulého století, jež v polovině osmdesátých let století minulého s neskrývanými sympatiemi k revolucionářům neoficiálně zpopularizoval slezský písničkář z Českého Těšína, Jaromír Nohavica (Píseň o té revoluci 1848), lze z historického pohledu hodnotit jednak jako první úspěšné vystoupení konzervativních „protirevolučních“ sil v Rakousku v éře evropských revolucí 1848/1849. Naopak z pohledu liberálního proudu v českém národním hnutí se pak jednalo o značný neúspěch, který podle mínění svých protagonistů zbrzdil úsilí o státoprávní i národní „vyrovnaní se“ v rámci monarchie o celá desetiletí.

Jedním ze vzpomínajících aktérů revolučních událostí se stal studentský vůdce, dnešní mediální mluvou řečeno „radikální protirakouský aktivista“ a pozdější spisovatel a novinář **Josef Václav Frič** (1829–1890). Jeho životní osudy jsou doslova románového charakteru a s troškou nadsázky je možné říci, že kdyby se narodil v americkém zámoří, s největší pravděpodobností by mu byly stavěny sochy a pomníky či by se dříve či později stal předmětem zájmu hollywoodského filmového průmyslu. Frič v časech revoluce 1848 působil jako mluvčí radikální části studentského spolku Slávie a byl také spoluorganizátorem ozbrojené Studentské legie vystupující posléze na pražských barikádách. Po porážce svatodušního povstání se aktivně zúčastnil revoluce v Uhrách a nakonec i v hlavním městě monarchie Vídni, což mu nebylo po pacifikaci revolučního hnutí konzervativními vládními kruhy zapomenuto, v roce 1851 byl zatčen a odsouzen v politickém procesu (za tzv. májové spiknutí) na osmnáct let vězení. Ačkoliv byl po třech letech (1854) omilostněn, již záhy po propuštění (1858) byl opět zatčen za „protirakouskou“ činnost a propuštěn z vazby (1859) pouze pod podmínkou, že emigruje ze země. Stal se tak fakticky prvním z příslušníků české novodobé politické emigrace a více než dvě desetiletí strávil mimo domovské české země (mj. v Londýně, Paříži, Berlíně, Budapešti či Záhřebu). Nakonec v poslední fázi života osobně rezignoval na „protirakouskou“ revoluční činnost a v roce 1880 se vrátil do Čech, kde se stáhl do ústraní a věnoval se tvůrčímu psaní a krásné literatuře (mj. se podílel na vydání literárního almanachu *Máj*). Frič je na tomto místě zmiňován především proto, že jako „vysloužilý revolucionář“ a (bývalý) radikál zrekapituloval své osudy na stránkách svých rozsáhlých a hodně na politickou vzpomínkovou linku zaměřených *Pamětí* (vydaných posléze mezi lety 1885 až 1887). V nich se z retrospektivy, ale na základě dobových materiálů a ego-dokumentů (deníků, korespondence) velmi otevřeně pokusil osvětlit a potažmo i hájit postoje někdejších revolučních radikálů vůči jiným názorovým a často „stranickým“ proudům na politické scéně a uvnitř české společnosti, hodnotícím čtyři desetiletí staré události (např. staročeků, liberálů, realistů apod.).³⁴

33 Souhrnně o povstání nejnověji viz např. Jíří Štaif: *Obezřetná elita: česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha: Dokořán 2005, s. 255–268; z historicko-antropologického pohledu viz též Jan Randák: *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha: Argo 2007, s. 141–161.

34 O okolnostech utváření Fričových pamětí viz Karel Cvejn: *K Pamětem Josefa V. Friče*, in: Josef Václav Frič: *Paměti*, Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1957, s. 7–13.

Po vzniku samostatné Československé republiky se pak velkým popularizátorem Fričova díla stal historik a v Brně usedlý gymnaziální profesor Hugo Traub (1879–1942), který vedle řady historických prací vydal také výbor z Fričových Pamětí (1939), jež se v časech svého vydání staly tichou apoteózou odporu vůči událostem roku 1938 a posléze nacistické okupaci. Zůstává neradostným dějinným paradoxem, že Traubovi spojení s Fričovou osobou nepřineslo životní štěstí, neboť se v období nacistické okupace stal obětí rasové perzekuce a zahynul v koncentračním táboře.³⁵

Kompletní Fričovo vzpomínkové dílo ve třech svazcích pak bylo vydáno ve změněných politicko-společenských poměrech ve druhé polovině padesátých let (1957–1959), kdy se jeho editorem stal levicově smýšlející středoškolský a externí vysokoškolský pedagog, literární historik, publicista, bibliofil a básník Karel Cvejn (1911–1986).³⁶ Je nutno říci, že ačkoliv se jedná o prozatím poslední vydání Fričových *Pamětí*, jež měly svým zadáním spíše oslat „revoluční odkaz“ svého tvůrce v časech „vlády lidu“, navzdory době vydání se jedná o dílo velmi kvalitní, doprovázené i poměrně objektivními historickými komentáři na adresu životních peripetií „hlavního hrdiny“, což ve výsledku činí text dodnes velmi cenným.

1893/1894

Na sklonku „dlouhého“ devatenáctého století se požadavky na zavedení všeobecného volebního práva a zvětšení národních práv Čechů v rámci předlitavské části Rakousko-Uherska staly znakem politického, společenského a do jisté míry také generačního posunu, který se se zvětšující rychlostí odehrával uvnitř společnosti v českých zemích. Pojmy „omladina“ a „pokrokáři“ se staly synonymy zejména pro příslušníky mladších „ročníků“ (identifikujících se s českým národem), kteří již nebyli ochotni respektovat zaběhnuté pořádky dosavadní „vnitro-rakouské“ politiky a vedle již zmiňovaných demokratizačních emancipačních požadavků masivními protesty veřejně demonstrovali svou neloajalitu k vládnoucímu habsbursko-lotrinskému panovnickému domu. Hybnou silou této radikálně smýšlející části mládeže bylo také nemalé množství studentů, učňovské mládeže nebo čerstvě vystudovaných či vyučených. Rakousko-uherská reakce na živelné veřejné protesty byla velmi tvrdá, několik desítek demonstrantů bylo zatčeno policií a s údajnými protagonisty „tajného protistátního spolku“ (tzv. Omladiny) by uskutečněn politický proces založený na značně diskutabilních důkazech a svědectvích. Fakticky „pro výstrahu“ všem sympatizantům „radikálně-omladinářského“ hnutí bylo v sérii soudních procesů od podzimu 1893 do léta 1894 nakonec k tvrdým několikaletým trestům odnětí svobody odsouzeno celkem šedesát osm osob, z nichž tři měly v soudním spisu uvedeno oficiální povolání „student“ (šestnáctiletý Ladislav Danko, osmnáctiletý Jaroslav Lešner a devatenáctiletý Alois Tuček). Z retrospektivního pohledu mezi nejznámější stíhané a odsouzené patřili čerstvě dostudovaný právník a advokátní koncipient, pozdější národohospodář a český (resp. později československý)

35 Z poválečných nekrologů Huga Trauba viz např. Zdeněk Hájek: Profesor PhDr. Hugo Traub: * 18. IV. 1879 – † 1942, *Vlastivědný věstník moravský* 1, č. 1 (1946), s. 13–15.

36 Ke Cvejnově na svou dobu renezanční osobnosti viz např. Martin Kučera: Karel Cvejn, *Biografický slovník*. K dispozici na http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/CVEJN_Karel_23.7.1911-16.12.1986 (citováno 19. 2. 2019).

politik Alois Rašín (díky procesu byl zbaven absolventského titulu), básník, literát a novinář Stanislav K. Neuman nebo původně řezbářský pomocník a pozdější sociálně demokratický politik František Modráček.³⁷

Prvním veřejně vzpomínajícím z této „studentské“ generace se stal politik, novinář a spisovatel **Antonín Pravoslav Veselý** (1873–1904), původně vyučený typograf u známého pražského nakladatele Josefa R. Vilímka. Veselý byl již za časů svého mládí orientován radikálně prolevicově a sociálnědemokraticky, nicméně tehdejší sociálnědemokratická strana ho pro jeho nonkonformní postoje vyloučila ze svých řad.³⁸ Veselý je příkladem revolucionáře, jenž své osudy snášel ne úplně nejlépe, trpěl totiž zdravotními a psychickými problémy (dokonce se pokusil o sebevraždu), a není příliš pochyb o tom, že právě vyšetřování a následné věznění za „omladinářský proces“ mu na životní pohodě příliš nepřidalo. Formou historicko-vzpomínkové sebereflexe se stala jeho kniha *Omladina a pokrokové hnutí* (vydáno 1902), která byla prvním komplexnějším vzpomínkovým dílem zabývajícím se touto neradostnou kauzou.³⁹ I když bylo dílo vydáno znovu i po autorově předčasné smrti v roce 1905 (s předmluvou spisovatele Viktora Dyka) v nových poměrech po vzniku samostatného čs. státu pak byla kniha vydána znovu (1924) jako připomínka jednoho z někdejších nejagilnějších „omladinářů“.⁴⁰

Dalšími soudem uznanými „bořiteli monarchie“, kteří posléze zavzpomínali v tiskem vydané publikaci, byli původně též vyučený typograf, pozdější redaktor, beletrista a překladatel z jazyka francouzského **Bořivoj Weigert** (1873–1952) a v časech procesu původně truhlářský pomocník a později nakladatel a redaktor **Jan Ziegloser** (1875–1955). Mimochodem právě Ziegloserovo vzpomínání v podobě osobních deníků, jež byly úředně zabaveny a zkoumány a ve výsledku značně tendenčně interpretovány rakouskými policejními vyšetřovateli, se stalo jedním z důkazních materiálů v někdejším soudním přelíčení. Záhy po vzniku Československé republiky se Weigert a Ziegloser u příležitosti čtvrt stoletého výročí od procesu stali iniciátory vzniku a editory vzpomínkového sborníku s názvem *Omladina. 25 let po procesu. Vzpomínky* (vydáno 1919), do něhož přispěla jak řada zúčastněných a postižených, tak nezanedbatelné množství spřízněných prvorepublikových politických či kulturních špiček (včetně prezidenta T. G. Masaryka, ministrů Františka Soukupa a Václava Klofáče nebo francouzského historika a velkého příznivce čs. národní věci, Ernesta Denise).⁴¹ Vydáním sborníku se tak v nových příznivých poměrech dostalo postiženým veřejné rehabilitace a jejich osudy byly symbolicky zařazeny do nově budovaného čs. „státotvorného“ příběhu.

37 V širším historickém kontextu pojednal o tomto procesu monograficky např. Jiří Pernes: *Spiklenci proti Jeho Veličenstvu. Historie tzv. spiknutí Omladiny v Čechách*, Brno: Barrister & Principal 2002 (1. vydání 1988). Detailně pak shrnula ve své studii okolnosti i průběh procesu česká archivářka a historička Alexandra Špiritová. Viz Alexandra Špiritová: *Omladináři, Paginae historiae* 7, 1999, s. 85–111.

38 Biografický medailonek viz Václav Petrbok: Veselý, Antonín Pravoslav (1873–1904), Schriftsteller und Redakteur, Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. 15 (Lfg. 68, 2017), s. 247.

39 Viz Antonín Pravoslav Veselý: *Omladina a pokrokové hnutí*; Praha: vlastním nákladem 1902.

40 V případě Veselého se nejednalo o osud „zapadlého vlastence“, neboť jeho bratři Jan a František patřili mezi prvorepublikové politické a společenské elity (František jako renomovaný právník a blízký spolupracovník T. G. Masaryka dokonce v letech 1919–1920 zastával post ministra spravedlnosti), a tudíž i „strážce rodinné paměti“.

41 Viz Bořivoj Weigert – Jan Ziegloser: *Omladina. 25 let po procesu. Vzpomínky*, Praha: Nakladatelství Jana Zieglosera 1919.

Asi vůbec nejznámějším vzpomínajícím se pak stal národohospodář, národně demokratický politik, jeden z „mužů 28. října 1918“ a první čs. ministr financí **JUDr. Alois Rašín** (1867–1923). Ten jako člověk aktivní si sepisoval své studentské deníky a posléze životopisné poznámky jak v průběhu svého prvního („omladinářsko-pokrokářského“) věznění v letech 1893–1895, tak posléze ve vězení za protirakouskou činnost v letech první světové války (1915–1917) a také krátce po skončení války. Hlavní editorem a fakticky „rodinným spoluvytvářcem“ torzovitých a autorem nikdy nedokončených pamětí se stal Rašínův syn Ladislav (1900–1945), který je posléze vydal vlastním nákladem na sklonku dvacátých let (1929) s hlavním cílem přispět „k poznání osobnosti a duše dra Aloise Rašína, velkého vlastence a velkého člověka“.⁴² Reedice těchto Pamětí pak vyšla opětovně (v obsahově nezměněné podobě) až po pádu „reálného socialismu“ (vydána 1994).

1939

Dramatickými událostmi podzimu roku 1939 vyvrcholily projevy aktivního veřejného odporu části české veřejnosti proti nacistické okupační moci. Při potlačení veřejných protestů k výročí „prvorepublikového“ svátku 28. října byl v Praze zastřelen pekařský učeň Václav Sedláček (1917–1939) a smrtelně zraněn student medicíny Jan Opletal (1915–1939), který svému zranění podlehl. Zatímco Sedláčkův pohřeb proběhl naprosto bez povšimnutí veřejnosti, pohřeb Opletalův uskutečněný 15. listopadu 1939 v Praze se proměnil v masovou protiokupační demonstraci.⁴³ Následný zátah nacistických bezpečnostních složek na vysokoškolských kolejích v noci z 16. na 17. listopadu vyústil v mimosoudní popravu devíti studentských funkcionářů, deportaci dvanácti set studentů do koncentračních táborů.⁴⁴ Tímto násilným zásahem nejenže se čeští vysokoškolští studenti stali již na počátku války (vedle perzekucí politických či rasových) jednou z nejpostiženějších skupin v rámci české společnosti, „dočasným“ uzavřením českých vysokých škol v protektorátu, jež se protáhlo až do roku 1945, pak fakticky přestali existovat jako specifická sociální skupina.⁴⁵ Z iniciativy bývalých studentů českých vysokých škol pobývajících a znovu se organizujících v zahraničním exilu pak byl 17. listopad nakonec v roce 1941 oficiálně vyhlášen Mezinárodním dnem studentstva.

Mezi vzpomínajícími studenty se dalšími osudy v podstatě vykryštovaly dvě skupiny s odlišnou dějinnou zkušeností právě z období let druhé světové války: zatímco jedni prožili okupaci a válku „doma“, na evropské pevnině, druzí se ocitli nebo odešli do zahraničí a připojili se k čs. exilovému odboji.

42 Viz Ladislav Rašín: Předmluva, in Ladislav Rašín (ed.): *Paměti dr. Aloise Rašína*, Brno: Bonus A 1994, s. 4.

43 Viz Jiří Plachý: Méně známá fakta: Jan Opletal jako voják republiky, Vojenský historický ústav – webové stránky. K dispozici na <http://www.vhu.cz/mene-znama-skutecnost-vojak-republiky-jan-opletal/> (citováno 20. 2. 2019).

44 Přehledově o okolnostech a průběhu zásahu viz např. Tomáš Pasák: 17. listopad 1939, *Soudobé dějiny* 1, č. 2–3 (1994), s. 322–337; viz též Jozef Leikert: *Černý pátek sedmnáctého listopadu*, Praha: Univerzita Karlova 2001.

45 Naopak studium českých studentů na německých vysokých školách v průběhu druhé světové války bylo po jejím skončení považováno za „nevlastenecký akt proti národní cti“, který mohl dotyčného či dotyčnou vést k trestu na základě retribučních dekretů.

Právě vzpomínajícím protagonistou z první skupiny se stal JUDr. **Kuneš Sonntag** (1919–2010), syn stejnojmenného prvorepublikového politika a ministra za agrární stranu, Kuneše Sonntaga (1878–1931). Sonntag junior samotný studoval práva na UK v Praze, po okupaci se zapojil do protinacistického odboje a v listopadu 1939 byl spolu s dalšími studenty zatčen v průběhu nacistického zátahu proti českým vysokým školám. Následné tři roky prošel několika nacistickými koncentračními tábory, v roce 1942 byl propuštěn a po zbytek války pracoval na Moravě. Po skončení války pak úspěšně zakončil studia na PF UK a své právníké vzdělání i životní zkušenost měl mj. možnost zúročit v podobě podílu na soudním svědectví v procesu proti bývalému protektorátnímu státnímu tajemníkovi, Karlu Hermannu Frankovi. Sonntag se však z poklidného poválečného života bohužel příliš těšit nemohl, neboť v roce 1950 byla jako „ne-sympatizant“ nového „komunistického“ režimu zatčen a odsouzen v politickém procesu na dvanáct let. Po propuštění (1956) pak až do důchodu se navzdory svému vysokoškolskému vzdělání byl nucen žít jako skladník. Kuneš Sonntag po roce 1989 patřil k častým hostům veřejných besed (organizovaných mj. na FF UP v Olomouci v rámci historického prosemináře doc. Josefa Bartoše) a životní příběh tohoto velkého regionálního hanáckého patriota ve formě rozhovorů i díky tomu zachytil v letech 2006 až 2010 historik Jindřich Fiala. K jejich knižnímu vydání pak došlo po Sonntagově smrti v roce 2013 pod názvem *Kuneš Sonntag. Životní příběh z dvacátého století*.⁴⁶

Další autory vzpomínkových prací pak spojovala exilová zkušenost a aktivní účast v druhém zahraničním odboji, v jednotkách čs. zahraniční armády. První z nich, JUDr. **Leopold Rozbořil** (1916–2007) byl smíšeného česko-polského původu a po první státnici na PF MU v Brně a uzavření vysokých škol ilegálně odešel „balkánskou cestou“ na Střední východ, kde vstoupil do formovaných čs. jednotek, v nichž působil ve Francii a poté ve Velké Británii. Svou kariéru vojáka za války završil v letech 1944 až 1945 při blokádě a obléhání přístavu Dunkerque v řadách 1. čs. samostatné brigády. Vedle vojenské kariéry absolvoval také dva semestry studií na London School of Economics v Cambridge a byl také činný v čs. exilovém studentském hnutí, kde patřil k jedněm z aktivních podporovatelů ustavení 17. listopadu jako Mezinárodního dne studentstva (1941). Po válce působil na postu vedoucího čs. reparační komise v britské okupační zóně Německa, kde po únorovém převratu v Československu nakonec zůstal jako emigrant, následně odešel i s rodinou do Austrálie a po čase do USA, kde vystudoval práva na DePaul University a stal se advokátem v Chicagu. Vedle pracovního a rodinného života byla také velmi aktivní na místní úrovni v americké politice (člen republikánské strany) a zastával také řadu čelních pozic v čs. krajanském hnutí. Rozbořil po svém odchodu do penze, na půdě svého chicagského domova, sepsal své celoživotní vzpomínky (od brněnských studií po devadesátá léta minulého století) s názvem *Z války do exilu*, jež posléze vyšly ve staré vlasti v roce 1994.⁴⁷

JUDr. **Josef Sommr** vystudoval práva na Masarykově univerzitě v Brně a v listopadu 1939 doslova „o vlas“ unikl zatčení a vysoce pravděpodobně popravě, neboť byl jako čerstvý absolvent předsedou Svazu čs. studentstva v Brně. Po hrozbou ohrožení života proto taktéž přes Balkán utekl do zahraničí a na Středním východě vstoupil do řad čs. jednotky, s níž se

46 Viz Jindřich Fiala: *Kuneš Sonntag: životní příběh z dvacátého století*, Praha: P3K 2013.

47 Viz Leopold Rozbořil: *Z války do exilu*, Praha: Road Praha 1994.

účastnil bojů u Tobruku. Po rozpuštění jednotky byl přesunut do Velké Británie, kde působil u 1. čs. tankové brigády. Podobně jako jeho spolubojovník Rozbořil, byl Sommr velmi aktivním studentským funkcionářem v britském exilu a také se zúčastnil bojů u francouzského Dunkerque. V dubnu 1945 pak byl členem zvláštního oddílu čs. brigády vyslaného spolu s americkou armádou osvobozovat Československo, a mohl proto osobně zažít bouřlivé přivítání od spoluobčanů na rodném Plzeňsku. Také Sommerovi poválečné osudy nejsou z dnešního pohledu příliš radostné, neboť po únoru 1948 byl jako bývalý západní voják a člen národněsocialistické strany propuštěn ze zaměstnání na Státním plánovacím úřadě, krátce byl dokonce i vyšetřován a vězněn a posléze pracoval v podřadných zaměstnáních. Zhruba v důchodovém věku (cca mezi sedmdesáti a pětasedmdesáti lety) pak Sommer sepsal své válečné vzpomínky s názvem *Od Tobruku do Plzně, jež posléze vyšly v roce 1992*.⁴⁸

Taktéž adeptem právních věd a studentem MU v Brně pak byl **Jiří Osolsobě** (1918–1975), který na vysokoškolských studiích stačil do listopadu 1939 absolvovat sedm semestrů a poté, podobně jako Rozbořil, odešel přes Balkán na západ, kde zažil francouzské tažení a evakuaci čs. jednotkami na Britské ostrovy. Na rozdíl od svých „druhů ve zbrani“ zde posléze sloužil jako radiotelegrafista u 311. čs. bombardovací peruti RAF, po odlétání operačního „turnusu“ se přeškolil a opět úspěšně létal u 311. jako pilot a nakonec si vysloužil hodnost nadporučíka a vyznamenání celkem čtyřmi Československými válečnými křížů a třemi medailemi Za chrabrost. Po válce a návratu do vlasti dokončil studia práv, ovšem po únoru 1948 emigroval z Československa do Spojených států amerických, kde posléze po dlouhá léta pracoval jako bankovní úředník a kde také zemřel. Záhy po válce, zhruba ve věku třiceti let, pak Osolsobě sepsal vzpomínky na válečná léta pod názvem *Zbylo nás devět*, které mají vedle historické i značnou literární hodnotu, kvůli autorově emigraci však byly v Československu vydány až těsně před pádem „režimu“, v roce 1989.⁴⁹

Na svá „válečná léta“ zavzpomínal také **Ladislav Sitenský** (1919–2009), ve zralejším věku jeden nejnámějších dokumentárních fotografů v tuzemsku. Sitenský byl před válkou posluchačem architektury na ČVUT v Praze a zároveň také vášnivým a talentovaným amatérským fotografem. V roce 1939 se mu podařilo získat prestižní stipendium k architektu Augustu Perretovi do Paříže, kam se po dramatické mezihře (v podobě zatčení gestapem a propuštění) v létě 1939 dostal. Po vypuknutí války vstoupil do čs. pozemních jednotek ve Francii a odtud byl v červnu 1940 přeložen k letectvu. Po evakuaci do Británie nebyl ze zdravotních důvodů přijat k RAF jako pilot, ale působil v pozemním personálu čs. 312. stíhací peruti, kde se staral o fotokulometry. Velitel čs. letectva generál Karel Janoušek si ho posléze vybral do svého Inspektorátu čs. letectva, kde měl jednak na starosti fotoarchiv a dále pak dostal za úkol fotodokumentovat život čs. perutí, přičemž se podílel také na audiovizuální dokumentaci činnosti čs. brigády u Dunkerque. V dubnu 1945 se v Lille oženil (manželka byla Francouzka), z čs. armády demobilizoval v roce 1946 a vrátil se do Československa, kde se již na studia nevrátil a po celý další profesní život se profesionálně věnoval fotografování. Ačkoliv mu v únoru 1948 vyšla kniha dokumentárně zaměřená na dějiny 312. čs. peruti RAF, dílo bylo vzápětí jako „ideově nevhodné“ posláno do stoupy. Sitenský posléze na své osudy

48 Viz Josef Sommr: *Od Tobruku do Plzně*, Praha: Naše vojsko 1992.

49 Viz Jiří Osolsobě: *Zbylo nás devět*, Praha: Naše vojsko 1989.

písemně a především obrazově zavzpomínal zhruba ve věku sedmdesáti let v díle *Z válečného deníku* a tato kniha posléze vyšla krátce po sametové revoluci.⁵⁰

1945/1948

Konec druhé světové války přinesl nejen obnovení Československa, ale také výuky na českých vysokých školách doprovázený masivním nárůstem počtu studentů. Zároveň období „národní revoluce“ přineslo také zrušení dosavadních vysokých škol německých a odsun tzv. nepřátelského (německého) obyvatelstva, což bylo mj. největší sociodemografickou změnou v českých zemích od časů třicetileté války – první poloviny sedmnáctého století. Aktivní spolupodíl na poválečném budování tzv. „třetí republiky“ nelze většině vysokoškoláků upřít, podobně jako se celá řada „čelem postavila“ k událostem února 1948 a komunistickému převzetí moci: zatímco někteří nekomunističtí studenti zorganizovali 23. února 1948 demonstrativní průvod na Pražský hrad za prezidentem Edvardem Benešem, který byl cestou zastaven a posléze rozehán prokomunistickými bezpečnostními složkami, mnozí prokomunisticky smýšlející studenti měli nejen svůj podíl na převratu i na následných čistkách a propouštění nepohodlných spolustudentů i vyučujících vysokých škol. Podobně jako celá společnost se i akademická komunita včetně studentstva názorově rozštěpila tváří in tvář nově se ustavující „socialistické diktatuře“.⁵¹

Jedním z později vzpomínajících se stal původním povoláním učitel, Ing. **Josef Lesák** (1920–2009), který v letech 1945 až 1948 studoval na Vysoké škole politické a sociální v Praze. Zároveň patřil mezi aktivní studentské funkcionáře, který ve volbách roku 1946 byl zvolen za národněsocialistickým poslancem Národního shromáždění. Mj. blízký spolupracovník Míladý Horákové pak 23. února 1948 spoluorganizoval studentský průvod na Hrad, kam byl na rozdíl od ostatních k prezidentu Benešovi jako poslanec vpuštěn. Po Vítězném únoru byl vyloučen z poslaneckého klubu, vyhozen ze školy a jako první z dosavadních poslanců dokonce uvězněn. Následně byl odeslán do tábora nucených prací při dole Zápotocký v Kladně, kde se posléze po propuštění nakonec usadil a pracoval zde třicet let jako horník. V roce 1988 spoluzaložil s bývalými národněsocialistickými politiky postiženými po únoru 1948 ilegální Klub Mladý Horákové, po sametové revoluci se podílel na „de-komunizaci“ a (neúspěšném) oživení čs. národněsocialistické strany a byl také kooptován jako poslanec do České národní rady, v níž působil do voleb v červnu 1990.

Navzdory pohnutým životním osudům stále vitální Lesák po roce 1989 své prožitky a názory často velmi aktivně sděloval na vědeckých konferencích, veřejných akcích i besedách a v průběhu devadesátých let nakonec (ve spolupráci s autorem literatury faktu, Miroslavem

50 Viz Ladislav Sitenský: *Z válečného deníku*, Praha: Naše vojsko 1991.

51 O průvodu studentů na Hrad viz např. Zdeněk Pousta: *Univerzita Karlova a únor 1948*, in: *1948: únor 1948 v Československu: nástup komunistické totality a proměny společnosti*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011, s. 317–321. Přehledově o únorových událostech viz např. Karel Kaplan: *Pět kapitol o únoru*, Brno – Praha: Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1997; Václav Veber: *Osudové únorové dny 1948*, Praha: NLN 2008. Ze soudobých dějin německého vysokého školství v českých zemích viz např. Alena Mišková: *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945 (vedení univerzity a obměna profesorského sboru)*, Praha: Karolinum 2002; viz též Petr Hlaváček – Dušan Radovanovič: *Vytěsněná elita: zapomínání učenci z Německé univerzity v Praze*, Praha: FF UK – Togga 2012.

Ivanovem) i sepsal své vzpomínky pod názvem *Čas oponou trhnul* (vydány 2000). Ty byly věnovány zejména politickému dění v letech 1938 až 1989, poté porevolučnímu „vyrovnávání se s minulostí“ a jejich ústředním motivem bylo jednoznačné antikomunistické vyznění.⁵² V roce 2009 pak navíc vydal i autobiografický román *Prošel jsem krvavým křovím*, který popsal jeho život na pozadí dvacátého století.⁵³

Historik, učitel a také politický pracovník, doc. **Miloš Hájek**, DrSc. (1921–2016), měl osudy dílem odlišné a dílem podobné. Na přelomu třicátých a čtyřicátých let vstoupil do KSČ, za druhé světové války se angažoval v levicovém mládežnickém odboji. Nakonec byl v srpnu 1944 zatčen gestapem, v březnu 1945 byl odsouzen k trestu smrti a z tzv. „cely smrti“ v Praze na Pankráci byl osvobozen díky květnovému povstání 1945. Po válce se stal politickým pracovníkem KSČ a paralelně studoval také na Vysoké škole politické a sociální – ovšem studia však podle vlastních slov nedokončil pro pracovní zaneprázdněnost a také pod dojmem, že se je samostudiem schopen naučit daleko více než ve školních učebnách. V průběhu padesátých let se z „přesvědčeného stalinisty“ postupně stával reformní komunist, čímž si „vysloužil“ vyhození z Vysoké školy politické. Ačkoliv dočasný pracovní „azyl“ našel v Historickém ústavu ČSAV, nakonec byl jako „reformista“ postižen i po roce 1968, vyloučen z KSČ a stal se politickým „vyvrhelem“ a disidentem. Podepsal Chartu 77 a s dalšími historiky a historičkami v disentu spoluvydával samizdatové Historické studie. V období přestavby v Československu spoluzakládal hnutí bývalých komunistů „osmašedesátníků“ Obroda a v časech revoluce a destrukce reálného socialismu se stal členem Občanského fóra. V devadesátých letech se navzdory svému vysokému věku podílel na obnovení sociální demokracie.

Mj. i díky svému příteli historikovi Milanu Otáhalovi, Hájek patřil k narátorům orálněhistorického projektu Politické elity a disent v období tzv. normalizace a jeho rozhovor s Milanem Otáhalem vyšel v roce 2005 v redigované podobě v knize *Vítězové? Poražení?*.⁵⁴ Díky své výborné paměti a historickému nadhledu pak okolo roku 2000 doslova „z hlavy“ sepsal své vzpomínky *Paměť české levice* (vydány 2011).⁵⁵ Ty jsou nejen velmi otevřené a upřímnou „zpovědí dítěte svého věku“, ale patří zároveň k velmi vyzrálým pohledům na poválečnou generaci levicově smýšlející mládeže, která se všemi klady, ale také zápory podílela na „budování lepších zítřků“ a posléze napomáhala alespoň částečně eliminovat jejich neblahé důsledky.

Podobné osudy jako Hájek a také jako váleční veteráni zahraničních armád sdílela **Věra Tichá**, rozená Hechtová, později provdaná Fišmanová a nakonec Tichá (1922–2012). Narodila se původně do rodiny pražských komunistických intelektuálů, její matka byla komunistickou novinářkou a otec Zdeněk Lahulek-Faltys byl organizátorem čs. proletářského ateistického hnutí (a mj. později také sepsal vlastní paměti).⁵⁶ Do devíti let malé Věry rodina žila v Československu a poté odešli do Sovětského svazu, kde nejdříve žili život komunis-

52 Viz Josef Lesák: *Čas oponou trhnul*, Praha: Fortuna 2000.

53 Viz Josef Lesák: *Prošel jsem krvavým křovím*, Plzeň: Nava 2009.

54 Viz Miroslav Vaněk – Pavel Urbášek (ed.): *Vítězové? Poražení?*, 1. díl. *Disent v období tzv. normalizace*. Praha: Prostor 2005.

55 Viz Miloš Hájek: *Paměť české levice*, Praha: ÚSD AV ČR 2011.

56 Viz Zdeněk Lahulek-Faltys: *Jak jsem žil bez boha*, Praha: Nakladatelství politické literatury 1963.

tických emigrantů až do doby, než byl za stalinských procesů její otec náhle zatčen (1937) a přes noc se Věra stala „dcerou zrádce“. Rodina se otce veřejně zřekla a usilovala o návrat do ČSR, což se ovšem nakonec neuskutečnilo díky administrativním průtahům a okupaci Československa. Dospívající Věra Hechtová pracovala jako účetní v textilní továrně a po večerech vystudovala sovětskou střední školu (1941). Po napadení SSSR a jeho zapojení do války opět při práci absolvovala zdravotnické kurzy Červeného kříže a v roce 1942 vstoupila jako zdravotní sestra do Rudé armády. V srpnu 1943 se připojila k čs. vojenské jednotce a absolvovala s ní celé východní tažení, přičemž se vdala za čs. důstojníka Ladislava Fišmana (1919–1945). Hned po válce se přihlásila v Praze na studium na FF UK, ovšem postihla ji další rána osudu, když v červenci 1945 její manžel zahynul při autonehodě. Jako těhotná zůstala bydlet s matkou a s babičkou a po narození dcery nakonec pro velké zaneprázdnění vysokou školu po absolvování šesti semestrů nedostudovala. Z existenčních důvodů se vrátila do čs. armády a při zaměstnání na Generálním štábu se seznámila se svým druhým manželem Pavlem Tichým. Tichý byl však v roce 1951 jako bývalý voják čs. západní armády zatčen a odsouzen ve vykonstruovaném procesu na dvanáct let do vězení, a tak celá rodina až do jeho rehabilitace v roce 1956 opět zažívala osud „vyvrhelů lidové demokracie“. Tichá byla z Generálního štábu přeložena do Vojenského historického archivu (VHA), kde pracovala jako knihovnice a archivářka až do odchodu do důchodu (1974). V roce 1975 znovu ovdověla (manžel zemřel na rakovinu), a proto se v jisté formě osobní „psychoterapie“ naplno začala věnovat psaní.

Věra Tichá, jež nakonec dosáhla hodnosti podplukovníka, se již v řadách VHA pokusila jak z odborně historického, tak i uměleckého pohledu zachytit některé aspekty svého vojenského života. Již v šedesátých letech se v průkopnické vojenskohistorické studii *Po boku mužů* věnovala dějinám žen působících v čs. armádě na východní frontě a při této práci mj. využívala ve své době populární metodu práce s pamětníky a pamětnicemi.⁵⁷ Její prvotinou na poli uměleckém se stal soubor povídek *Čtvrteční vyprávění* a příspěvkem do rodinné historie se pak stala biografická kniha *Balada o českém vojákovi*, v níž popsala osudy svého bratra, Jaromíra Hechta-Lahulka (1923–1946), tankisty 1. čs. samostatné obrněné brigády, tragicky zahynulého po skončení války.⁵⁸ Své vůbec nejvýznamnější dílo *Cesty k domovu 1939–1945* pak sepsala na přelomu osmdesátých a devadesátých let s velmi jednoznačně formulovanou motivací: „Odcházet ze života má člověk s pocitem, že odvedl kus užitečného díla... Já mám dojem, že jsem příliš tápala a marnila čas. Abych se s tím vypořádala, začala jsem psát.“⁵⁹ V tomto vzpomínkovém díle, sepsaném na základě osobních deníků, rodinné korespondence a také některých úředních pramenů (válečné deníky jednotek) se tak podobně jako Miloš Hájek, ovšem v mnohem niternější rovině a zároveň i otevřenější a sugestivnější podobě, vyrovnává s minulostí „věřící komunistky“, v níž stále sílí nesoulad dogmatické „víry“ s prožívanou dobovou realitou (např. věznění příbuzných, osobní účast ve válce, rodinné tragédie), ústí v celoživotní trauma. Dílo Věry Tiché, jemuž předmluvu dodal český historik Jan Tesař, sice není mimo okruh expertů na vojenské dějiny čs. účasti ve

57 Viz Věra Tichá: *Po boku mužů*, Praha: Naše vojsko 1966.

58 Viz Věra Tichá: *Čtvrteční vyprávění*, Praha: Naše vojsko 1984; též: *Balada o českém vojákovi*, Praha: Naše vojsko 1986.

59 Viz Věra Tichá: *Cesty k domovu 1939–1945*, Brno: Doplněk 2003, s. 146.

druhé světové válce příliš známé, patří však k jednomu z nejvýraznějších příspěvků na téma osobního „vyrovnávání se“ s praxí dogmatického stalinistického přesvědčení a postupného „zrání“ ve střízlivě uvažujícího komentátora dobového dění z retrospektivy.

Vzpomínajícím zástupcem poválečné studentské generace s exilovou zkušeností poúnorovou pak je historik, kanadský vládní úředník, publicista, novinář a spisovatel **Bořivoj Čelovský** (1923–2008).⁶⁰ Rodák z Heřmanic u Ostravy se mohl pochlubit velmi dobrodružnými osudy, někdy doslova „bondovskými“. V patnácti letech odešel do Polska, aby se dal naverbovat do čs. zahraniční armády, nebyl však přijat. Po absolutoriu gymnázia byl v roce 1942 totálně zasazen v Říši a posléze v protektorátu, tajně však spolupracoval s domácím odbojem, přešel v Beskydech k partyzánům, byl zajat a jen o kousek unikl smrti popravením bez soudu ze strany nacistických bezpečnostních složek. Po skončení války záhy přestal aspirovat na kariéru armádního důstojníka a začal studovat práva na UK v Praze. Byl také velmi činný v národněsocialistické straně. V listopadu 1948 odešel do emigrace, kde pokračoval ve vysokoškolských studiích moderní historie v kanadském Montrealu a svá studia završil doktorátem a disertací obhájenou na univerzitě v německém Heidelbergu na téma Mnichovská dohoda 1938.⁶¹ Čelovský byl i v očích svých nejbližších přátel vnímán jako velmi svérázná osobnost a zároveň ryzí český vlastenec a odpůrce totalitních a autoritativních režimů všeho druhu. Ačkoliv mohl již v Kanadě po skončení studií naplnit „život historií“, prakticky celoživotně si znepřátelil kanadské historiky otevřenými slovy o jejich zápečnictví, a ti na něj posléze zanevřeli. Mimo jiné i jim „natruc“ se stal kanadským federálním úředníkem (a mj. i nějaký čas působil jako poradce poslance a pozdějšího kanadského premiéra Pierra Trudeau) a ve službách kanadské vlády zůstal až do konce osmdesátých let. Po sametové revoluci se Čelovský natrvalo navrátil do rodného kraje a začal se jednak naplno věnovat soudobým dějinám a vášnivě také publicistice a až do své smrti vydal více než dvě desítky knih.

Kanadský reemigrant Čelovský se stal také autorem tří vzpomínkových prací, v nichž se v různé míře dotkl svých bohatých životních osudů. V prvních memoárech nazvaných *My Lives* shrnul pro své anglofonní rodinné příslušníky svůj životní příběh od rodinných kořenů až do svůj návrat do staré vlasti na počátku devadesátých let. Na přímluvu svého přítele, historika Mečislava Boráka, dílo přeložil do češtiny a nejdříve postupně vycházelo na pokračování v deníku Moravskoslezský den (mezi květnem a říjnem 1993), až jej nakonec Čelovský vydal souborně pro širší publikum pod názvem *Šel jsem svou cestou* (1996).⁶² Jeho druhá vzpomínková kniha již byla psána přímo v českém jazyce, v jehož používání v psané i komunikativní úrovni se Čelovský navzdory čtyř desítkám let emigrace opět velmi rychle zdokonalil. Jak naznačuje její název *Kdo navrátil se, neutíká* (vydána 2003), autor v ní shrnuje své prožitky, postoje a názory na dění v České republice po svém návratu od kritického vnímání proměn české mediální sféry (na pozadí přesunu řady tuzemských médií do rukou

60 Čelovského životní příběh shrnul v obsáhlé biografické studii jeho kolega-historik a osobní přítel Mečislav Borák. Viz Mečislav Borák: Historik Bořivoj Čelovský a jeho dílo, *Slezský sborník* 101, č. 3 (2003), s. 163–194. V elektronické verzi k dispozici na https://www.mecislavborak.cz/dokumenty/publikace/periodika/82-Historik_Borivoj_Celovsky_a_jeho_dilo.pdf (citováno 25. 2. 2019).

61 Kniha vyšla v německém originálu v roce 1958 a do češtiny byla přeložena a posléze byla vydána v devadesátých letech. Viz Bořivoj Čelovský: *Mnichovská dohoda 1938*, Šenov u Ostravy: Tilia 1999.

62 Viz Bořivoj Čelovský: *Šel jsem svou cestou*, Šenov u Ostravy: Tilia 1996.

zahraničních vlastníků) až po velmi otevřeně formulované komentáře na adresu české historiografie.⁶³ Poslední Čelovského autobiografickou črtou je kniha *Moje střetnutí s rozvědkou StB* (vydáno 2003), které je podrobným historicko-vzpomínkovým líčením jeho „bondovské“ životní epizody, kdy pod dohledem kanadské kontrarozvědné služby jako dvojitý agent po tři roky dodával falešné zprávy československé rozvědce, v důsledku čehož byl nakonec z Kanady vyhoštěn čs. zpravodajský rezident.⁶⁴

I ve svých vzpomínkových pracích je Čelovský věrný svému stylu psaní (a rysům své osobnosti): píše s velkým zaujetím (někdy až „zarputile“), velmi otevřeně, kriticky, ale zároveň se snahou o zdravý nadhled a jistou míru pochopení pro lidské slabosti; jeho axiomem je prodemokratické, antikomunistické a obecně antiautoritářské, antitotalitní a dílem i „antiestablishmentové“ smýšlení; vše je v dílech rámováno jeho velkým smyslem pro humor, někdy hraničící až se sarkasmem. Ne nadarmo se Čelovského oponenti (včetně historiků) k jeho dílům velmi neradi vyjadřovali a mnohdy je raději přecházeli mrazivým mlčením, než by se s ním pouštěli do vášnivých polemik. A proto je pro svou nefalšovanou opravdovost stojí za to číst i dnes.

1968/1969

V období tzv. pražského jara a posléze po okupaci Československa armádami Varšavské smlouvy patřili mnozí studenti a studentky k oporám proreformního a posléze zejména protiokupačního hnutí. Vysokoškoláci neváhali mj. za pomoci petičního a stávkového hnutí čelit postupující „konsolidaci“ (či „normalizaci“) poměrů v ČSSR a patřili k jedné z nejradikálnějších a také nejdéle odpor kladoucích složek české a slovenské společnosti. I proto se aktivní odpůrci záhy stali jedním z hlavních terčů široké škály perzekučních zákroků a opatření ze strany protagonistů tzv. normalizačního režimu a stávali se objektem vyšetřování, obětmi studijních postihů, vylučování ze škol, nuceně prodloužené povinné vojenské služby, propouštění z nedávno nastoupených zaměstnání, v extrémních případech pak dokonce stanuli na lavici obžalovaných a odsouzených v exemplárních politických procesech (mj. např. s představiteli Hnutí revoluční mládeže). I tyto zásahy z nich pro následující léta a desetiletí činili živý „rezervoár“ opozičníků vůči nově ustavenému čs. režimu, ať již v řadách tzv. undergroundu, disidentů a politické a kulturní opozice, nebo jako aktérů vlny prosporné emigrace.⁶⁵

63 Viz Bořivoj Čelovský: *Kdo navrátil se, neutíká. Dovětek ke knize Šel jsem svou cestou*, Šenov u Ostravy: Tilia 2003.

64 Viz Bořivoj Čelovský: *Moje střetnutí s rozvědkou StB*, Šenov u Ostravy: Tilia 2003.

65 Blíže o studentech a mládeži v šedesátých letech a období tzv. normalizace viz např. Miroslav Vaněk a kol.: *Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002; Milan Otáhal: *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968–1989*, Praha: Dokořán 2003; Petr Blažek – Roman Laube – Filip Pospíšil: *Lennonova zeď v Praze: neformální shromáždění mládeže na Kampě 1980–1989*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003; Jaroslav Pažout: *Mocným navzdory: studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Praha: Prostor 2008; Filip Pospíšil – Petr Blažek: *„Vraťte nám vlasy!“: první máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu. Studie a edice dokumentů*, Praha: Academia 2010; Miroslav Vaněk: *Byl to jenom rock'n'roll?: hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*, Praha: Academia 2010.

Podobně jako o generaci dříve exstudent Bořivoj Čelovský, volil cestu ilegální migrace z tehdejšího Československa do zahraničí **Karel Kovanda** (* 1944). Studentský aktivista radikálně levicového zaměření z let 1968/1969 (s přezdívkou „Che“) a nakonec úspěšný absolvent Vysoké školy zemědělské v Praze (1969) se v obavách z politické perzekuce v roce 1970 uchýlil k emigraci do Spojených států amerických. Zde vystudoval politologii a působil na různých akademických pozicích či v soukromé sféře a na konci sedmdesátých let pak v období sblížování USA s Čínou vzhledem ke své unikátní jazykové vybavenosti (vedle češtiny a slovenštiny ovládá také angličtinu, francouzštinu, španělštinu, němčinu a ruštinu) pracoval jako jazykový specialista v Rádiu Peking. Po revoluci 1989 se vrátil do Československa a vstoupil do státních a diplomatických služeb Československa, České republiky a nakonec Evropské komise v Bruselu, kde byl až do svého odchodu do penze činný i na vrcholné úrovni.

Vzhledem ke svým bohatým osudům, ale také dlouhodobým zahraničním pobytům a časové zaneprázdněnosti zavzpomínal v obsáhlém rozhovoru s novinářem, euroatlantickým aktivistou, propagátorem a organizátorem Zbyňkem Pavlačíkem, kde shrnul svůj životní příběh od česko-britských kořenů (český otec byl za druhé světové války vojákem čs. zahraniční armády v Británii a Kovandova matka byla Angličanka taktéž sloužící v armádě jako obsluha radaru) až po odchod do důchodu z bruselské administrativy. Celé dílo pak bylo vydáno pod názvem *Karel Kovanda. Zápasy o svědomí* (2011), přičemž význam Kovandova svědectví jakožto „V.I.P. pamětníka“ svými drobnými vzpomínkami a zdravicemi umocnili také český kariérní diplomat a historik Jiří Kuděla, francouzský politolog a historik Jacques Rupnik a také bývalý disident, historizující právník a politolog a posléze vrcholný politik Petr Pithart.⁶⁶

Kovandovým vrstevníkem a soupeřem pak byl ing. **Jiří Müller** (* 1943), někdejší studentský aktivista pražské ČVUT, který byl v roce 1966 poté, co se (spolu)pokusil s dalším aktérem studentského hnutí šedesátých let – Lubošem Holečkem (1946–1976) – založit na vládnoucí komunistické garnituře nezávislou studentskou organizaci, vyloučen ze školy. Müller si byl nucen následně odsloužit dvouletou povinnou vojenskou službu a na studia byl opět přijat v roce 1968. Navzdory velké veřejné aktivitě se mu podařilo složit státnice i obhájit i diplomovou práci, před vlastní promocí však byl podruhé vyloučen z politických důvodů (a dodatečné promoce se dočkal až 1990). Následně byl odsouzen „za podvracení republiky“ a mezi lety 1971 až 1976 vězněn. Po svém propuštění patřil mezi klíčové postavy brněnského a obecně čs. disentu (mj. podepsal Chartu 77) a proslul jako aktivní „propojovatel“ a „budovatel mostů“ mezi světy disentu, tzv. šedé zóny společnosti (tj. lidí mimo disent) a také se zahraničím. V praxi se pak toto úsilí projevovalo v organizaci tajných vzdělávacích přednášek, vydávání samizdatů a také šíření moderní komunikační techniky a technologií v prostředí čs. disentu (např. počítačů, videokamer či videorekordérů). Po revoluci se v roce 1990 stal šéfem nově založeného Úřadu pro ochranu ústavnosti a demokracie (pozdější Bezpečnostní informační služby) a v letech 1990 až 1992 zastával mandát poslance České národní rady. Po své odchodu z vrcholné politiky své aktivity nasměřoval do neziskového sektoru (mj. je dlouholetým předsedou Vzdělávací nadace Jana Husa).

66 Viz Zbyněk Pavlačík: *Karel Kovanda. Zápasy o svědomí*, Ostrava: Jagello 2011.

Jiří Müller sice žádnou vlastní vzpomínkovou práci nevydal, nicméně vedle několika rozhovorů v médiích a příležitostné účasti na veřejných debatách zavzpomínal nad svými osudy v orálněhistorickém rozhovoru (ve dvou sezeních v květnu a červnu 2004) s olomouckým historikem a archivářem Pavlem Urbášekem v rámci projektu *Politické elity a disent v období tzv. normalizace, řešeného Centrem orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*. Obsáhlý (více než devítihodinový) rozhovor, jehož těžištěm jsou Müllerovy vzpomínky na předlistopadové období, posléze vyšel v redigované podobě v prvním svazku knihy editovaných rozhovorů *Vítězové? Poražení?* (vydáno 2005).⁶⁷ Hlavní předností – vedle jedinečného a uceleného shrnutí narátorova příběhu – je vylíčení jeho (odmítavých) postojů k tzv. komunistickému režimu, popsání aktivních a konstruktivně pojatých forem odporu vůči němu a dále pak poměrně detailní a především sugestivní vylíčení vyrovnávání se s otázkou věznění a represemi ze strany bezpečnostních složek (zejména pak StB).

Do řad pozdějších disidentů a chartistů období tzv. normalizace se zařadil také někdejší student divadelní vědy, sociologie a filozofie na FF UK v Praze (absolvoval 1969), doc. PhDr. **Zdeněk Pinc** (* 1945), který v časech univerzitních studií šedesátých let patřil mezi velmi aktivní a neortodoxně smýšlející členy studentského hnutí (zvláště legendárního, původně recesistického, studentského spolku *Klikoživ* – „Klika opozičních žvlů“). Ač „nemarxista“ se Pinc stal kandidátem a posléze členem KSČ (formálně „vyškrtnutým“ v roce 1968 ze zdravotních důvodů), ale především agilním studentským funkcionářem a redaktorem studentských a později literárních časopisů (včetně radikálního *Bucharu* nebo *Literárních listů*). Po absolutoriu se Pinc stal aspirantem u prof. Jana Patočky, z politických důvodů byl však nucen odejít (1974) a poté prošel řadou zaměstnání (noční hlídač, sociální kurátor, systémový analytik), podepsal Chartu 77 a byl také oblíbeným domácím hostitelem neformálních filozofických sezení. Mezi jeho velké koníčky a dílem i zdroje obživy patřil chov cizokrajného ptactva. Po roce 1990 se vrátil na Univerzitu Karlovu a spolu s filozofem Janem Sokolem spoluzaložil koncept liberálně orientovaného všeobecného humanitního bakalářského oboru na Institutu základů vzdělanosti UK, z něhož později s dalšími kolegy a kolegyňami utvořili nejmladší fakultu nejstarší tuzemské univerzity, fakultu humanitních studií, na níž Pinc působí dodnes.

Zdeněk Pinc jako proslulý přednášející a zdatný vypravěč na svůj život zavzpomínal v rozhovoru s antropoložkou studií a historičkou povoláním, Petrou Schindler-Wisten v rámci již zmiňovaného orálněhistorického projektu *Politické elity a disent* v období tzv. normalizace.⁶⁸ I z toho důvodu, že tento rozhovor s těžištěm v retrospektivní reflexi období tzv. normalizace knižně nikdy nevyšel a je pouze uchován v Digitálních sbírkách Centra orální historie ÚSD AV ČR, se zde otevřel prostor pro další tazatele a tazatelky Zdeňku Pincovi naslouchající. Následně Pinc vzpomínal v sérii desítek hodin obsáhlých životopisných rozhovorů vedených se studentkou FHS UK Lucií Černou, které se dotkly nejen témat rodinných kořenů a „stýkání a potýkání“ se vzdělávacím procesem a jeho zařízeními, ale také života s pohybovým postižením, vztahu k filozofii, disentu, profesnímu

67 Viz Miroslav Vaněk – Pavel Urbášek (ed.): *Vítězové? Poražení? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interview*, Praha: Prostor 2005, s. 572–615.

68 Viz Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR. K dispozici na <http://www.coh.usd.cas.cz/sbirky-rozhovoru/badatelna/> (citováno 28. 2. 2019).

a rodinnému životu za tzv. normalizace (včetně např. práce sociálního kurátora romských dětí), nebo životní etapě po roce 1989 a ředitelování IZV UK a posléze spoluzakládání nové FHS. Rozhovory byly posléze doplněny o některé již vydané rozhovory s novináři Janem Kašparem a Janem Šternem a dílo bylo nakonec vydáno pod názvem *Být ovádem obce* (2010).⁶⁹ Ve své generaci bývalých studentů z roku 1968 jsou tyto vzpomínkové rozhovory vůbec nejkomplexněji pojaté, s největším množstvím detailů a epizod a názory a postřehy jsou zde také nejotevřeněji vyslovované.

Někdejší studentkou češtiny a dějepisu na FF UK v Praze v letech 1966–1969 byla také pozdější disidentka, novinářka a překladatelka **Petruška Šustrová** (* 1947). Ta byla, podobně jako její výše zmiňovaní akademičtí kolegové, velmi aktivní ve studentském hnutí druhé poloviny šedesátých let a osobně se netajila svou radikálně levicovou ideovou orientací. Studia však v důsledku počátku tzv. normalizace z politických důvodů nedokončila, v listopadu 1969 byla zatčena a odsouzena na dva roky v procesu s protagonisty Hnutí revoluční mládeže. Po propuštění z vězení mohla působit pouze v manuálních zaměstnáních, a když navíc podepsala Chartu 77 a stala se členkou Výboru na ochranu nespravedlivě stíhaných, v letech 1982 až 1989 v „socialistickém“ Československu, kde formálně neexistovala nezaměstnanost, byla propuštěna i z pozice uklízečky a ocitla se zcela bez legálního zaměstnání. V letech 1989 až 1992 pak zastávala post náměstkyně federálního ministra vnitra a podílela se mj. na přípravě lustračního zákona. Po odchodu z vysoké státní správy působí jako novinářka a překladatelka (zejména odborných historických prací a vzpomínek) a dílem i historička, která v období let 2008 až 2013 byla členkou Rady Ústavu pro studium totalitních režimů.

Podobně jako Jiří Müller, Šustrová sice vzpomínala jako účastnice veřejných debat a vystoupení, ovšem souborně podané vzpomínkové dílo (alespoň prozatím) nese-psala. Otázek minulosti se však alespoň částečně dotkla ve svých novinových a časopiseckých textech, jež byly posléze vydány pod názvem *O světě kolem nás* (2012).⁷⁰ Vedle drobných retrospektivních osobních vzpomínek na výslechy Státní bezpečnosti v sedmdesátých letech v souvislosti s rezolucí Rady Evropy vyzývající k odsouzení zločinů komunismu z poloviny prvních let třetího tisíciletí se ústředním tématem stávají komentáře a debaty nad „vyrovnaním se s minulostí“ a se vznikem a posléze fungováním Ústavu pro studium totalitních režimů (mezi lety 2006 až 2010). Jak je patrné z jejich vyjádření, z původní jednoznačné podporovatelky založení ústavu se postupně stává jeho bedlivá pozorovatelka a nakonec z postu členky jeho Rady i kritička některých problematických manažerských rozhodnutí a kontroverzních mediálních kampaní spojených s vedením prvního ředitele, Pavla Žáčka – jinak symbolicky taktéž bývalého studentského aktivisty a revolucionáře, ovšem již z „nové generace“, z roku 1989.

69 Viz Lucie Černá – Jan Kašpar – Jan Štern: *Být ovádem obce. Fragments ze života Zdeňka Pince*, Praha: FHS UK 2010.

70 Viz Petruška Šustrová: *O světě kolem nás*, Praha: Euroslavica 2012. Z dalších vyjádření viz např. její účast v historické anketě na téma podpisu Charty 77. Viz Anketa – Souhlasím s Prohlášením Charty 77... *Paměť a dějiny* 2016, č. 4, s. 115.

1989

Původně povolené vzpomínkové shromáždění k uctění památky 17. listopadu 1939 a následné potlačení průvodu v Praze na Národní třídě bezpečnostními složkami se stalo roznětkou revolučních událostí. Na protest proti brutálnímu zásahu byla vyhlášena studentská vysokoškolská stávková, v jejímž průběhu byly vysloveny radikální politické požadavky vůči vládnoucímu „režimu“. Studenti a studentky se v průběhu listopadu/prosince 1989 stali jedněmi z iniciátorů a akcelerátorů tzv. sametové revoluce v Československu a vedle představitelů kulturní sféry a opozice/disentu byli jednou z význačných „dějinných“ skupin, jež se podílela na pádu čs. komunistického režimu.⁷¹

Prvním z řady vzpomínajících studentů se již záhy po revoluci stal **Václav Bartuška** (* 1968), v listopadu 1989 jednadvacetiletý student fakulty žurnalistiky UK v Praze. V průběhu revoluce se Bartuška zařadil mezi velmi aktivní studentské reprezentanty a od prosince 1989 do května 1990 působil jako zástupce studentů v komisi Federálního shromáždění pro dohled nad vyšetřováním událostí 17. listopadu 1989, kam byl nominován Celostátním koordináčním stávkovým výborem vysokých škol. Po úspěšném absolvování studia pracoval jako reportér deníku MF Dnes a odtud přešel do diplomatických služeb, kde působil mj. jako generální komisař české účasti na světové výstavě EXPO 2000 v Hannoveru, byl zmocněncem české vlády pro dostavbu Jaderné elektrárny Temelín a od roku 2006 je velvyslancem ČR pro otázky energetické bezpečnosti.⁷²

Jádrem Bartuškovy vzpomínání s názvem *Polojasno* (vydáno na podzim 1990) je reflexe z účasti ve „vyšetřovací“ komisi, o níž si vedl obsáhlé záznamy. Dílo bylo sepsáno a vydáno jako forma „prevence“ před tím, aby skutečnosti zjištěné komisí FS pro dohled nad vyšetřováním událostí 17. listopadu 1989 neskončily „pouze“ v režimu utajení v resortním archivu, ale aby se s nimi mohla seznámit širší veřejnost.⁷³ Publikace díla se zároveň nachází na velmi tenké hranici mezi požadavkem na informování veřejnosti a zveřejňováním utajovaných skutečností. Jeho publikaci bezesporu umožnily liberální porevoluční poměry, i když autor se formálně prohřešku nedopustil, neboť odmítl podepsat prohlášení o mlčenlivosti člena komise. Bartuškovy sugestivně a přitom „nepateticky“ sepsané dílo, podhalující nejen zákulisi zásahu bezpečnostních složek na Národní třídě, ale také fungování komise a proměny elit v průběhu týdnů a měsíců prosince 1989 a první poloviny roku 1990, se záhy dočkalo masivního zájmu čtenářů (od vydání na podzim 1990 se prodalo na 230 000 výtisků), a ze získaných honorářů pak autor dokonce uskutečnil cestu okolo světa, kterou také dokumen-

71 Souhrnně k dějinám revoluce a role studentů v průběhu pádu „režimu“ viz např. Oldřich Tůma: *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén*, Praha: Maxdorf 1994; Milan Otáhal: *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968–1989*, Praha: Dokořán 2003; Jiří Suk: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*, Praha: Prostor 2003; Pavel Žáček: *Fáma o smrti Martina Šmída a její vyšetřování: rekonstrukce vyšetřovacího spisu Státní bezpečnosti*, in: *Securitas imperii* 16, č. 1 (2010), s. 136–192.

72 Biografický medailon Václava Bartušky na Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1clav_Bartu%C5%A1ka (citováno 3. 3. 2019).

73 Viz Václav Bartuška: *Polojasno. Pátrání po vinicích 17. listopadu 1989*, Praha: Ex Libris 1990; 2. vydání, Praha: XYZ 2009.

Shromáždění více než 5000 studentů všech čtyř tehdejších fakult Univerzity Palackého v olomoucké univerzitní hale. Vysoké školy byly už třetí den ve stávce. Studenti požadovali prošetření událostí na Národní třídě, demokratický dialog a otevřené a pravdivé informování veřejnosti (listopad 1989). Zdroj: ČTK

tárně popsal ve svém dalším, tentokrát cestopisně laděném díle.⁷⁴ Určitě se sluší dodat, že v Bartuškově úsilí o zveřejnění informací z průběhu vyšetřování parlamentních komisí pokračoval po více než dvaceti letech novinář, historik a bývalý revoluční studentský aktivista Pavel Žáček, který vydal editované protokoly nástupnické vyšetřovací komise Federálního shromáždění (tzv. Rumlovy), zjišťující nejen okolnosti zásahu na Národní třídě, ale v podstatě i širší pozadí pádu „starého režimu“ v Československu.⁷⁵

74 Viz Václav Bartuška: *Cesta z Prahy do Prahy*, Praha: Favia Internacional 1992. Jak jsme již naznačili, Bartuška se pak vedle svého stěžejního vzpomínkového díla stal autorem reportážní skici z prostředí latinoamerické komunity žijící v USA, historické prózy na motivy života v Československu po roce 1968 a také vedoucím autorského kolektivu jednoho regionálněhistorického průvodce. Viz Václav Bartuška: *Až ti zastřelí bráchu*, Praha: Primus 1995; týž, *Pochybnost*, Praha: Torst 1997; Václav Bartuška et al.: *Staré a památčné stromy Třeboňska: turistický průvodce*, České Budějovice: Veduta 2008.

75 Viz Pavel Žáček (ed.): *Vypovídat pravdu a nic nezamičat: protokoly parlamentní komise pro objasnění udá-*

Čtenářský zájem o *Polojasno* bezesporu podnítilo nejen autorovo osobní svědectví a atraktivně podaná forma, ale také shrnující závěry a devět vytypovaných variant „scénáře“ toho, kdo a za jakým účelem se podílel na zásahu bezpečnostních složek proti demonstrujícím na Národní třídě. Bartuška se osobně přiklání k variantě pokusu o vnitrostranický převrat „progorbačovského“ směru uvnitř vedení KSČ, který se však svým iniciátorům vymkl z rukou a vyústil v celkový pád „režimu“. Zatímco podporou takovéto interpretace událostí se v době prvního vydání své knihy Bartuška zařadil mezi (nevědomé) spolutváře „pasivního“ pojmání revoluce jako „režirovaného převratu“, „dohody mocností“ či „předání moci“ (a fakticky potenciálním iniciátorem dodnes rozšířených konspiračních teorií), ve druhém vydání se mj. např. pod dojem rozpadu Sovětského svazu (1991) těchto závěrů jednoznačně zřídá: „Někdy v té době jsem došel k přesvědčení, že náš převrat v roce 1989 byl skutečně neplánovaný a neřízený: revoluce, chcete-li. Žádná úmluva velmocí, jen obyčejný pád shnilého stromu. Začal nepovedenou policejní akcí v pátek 17. listopadu ... a pokračoval tím, co nikdo nemohl předvídat: pár studentů se 18. listopadu rozhodlo vyhlásit stávkou, opozice se rychle přidala ... a národ, do té doby pasivní, se najednou rozhodl ukázat, že už má socialismu dost. ... Statisíkové davy na náměstních mě překvapily stejně jako Miloše Jakeše. Nevěřím na spiknutí špiček Státní bezpečnosti (ať už s reformátory uvnitř KSČ, nebo naopak s disidenty) z prostého důvodu: u nás se žádné tajemství dlouho neudrží. Ani pár měsíců, natož dvacet let. Vždycky začne někdo mluvit. Buď proto, že ho soudruzi opominuli při dělení kořisti, nebo naopak, aby se pochlubil, jak dalekosáhle důležitý byl, nebo ještě je.“⁷⁶ Bartuška se tak v retrospektivě mění z aktivního revolučního protagonisty „bez iluzí“ v jistého „strážce revolučního odkazu“ (v radikální, antikomunisticky laděné podobě), který je velmi kritický k údajné občanské pasivitě a k „demokracii bez zájmu občanů“, jež se mění v pouhou volební mašinérii.

Souběžně s Bartuškou se ke vzpomínkovému zhodnocení nedávných prožitků odhodlal také kolektiv autorů díla s názvem *Studenti psali revoluci* (vydáno 1990), v němž studenti pražských vysokých škol popsali své osudy, dojmy a prožitky uvnitř revolučního studentského hnutí.⁷⁷ **Marek Benda** (* 1968), jeden ze synů disidenta Václava Bendy a na sklonku osmdesátých let student matematicko-fyzikální fakulty UK v Praze, patřil mezi ty, do jejichž života revoluce vstoupila velmi výrazně. Již v předrevolučním období byl aktivním ve studentském nezávislém „protohnutí“ Stuha, po 17. listopadu 1989 se pak stal členem stávkového výboru a v únoru 1990 byl kooptován poslancem České národní rady. Vstup do aktivní politiky mj. zapříčinil, že nedokončil po revoluci nově nastoupená studia filozofie na FF UK v Praze a vysokoškolské vzdělání si získal dálkově studiem práv na Západočeské univerzitě v Plzni (2008). Dodnes patří mezi aktivní politiky na celostátní úrovni a je vůbec nejdéle „služebně sloužícím“ poslancem (za ODS), jehož poslanecká kariéra se vyjma drobné přestávky (v letech 2002 až 2004) fakticky kryje s celým polistopadovým obdobím.⁷⁸ Jeho

lostí 17. listopadu 1989, díl 1, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů 2013; díl 2, Praha: CEVRO – Liberálně-konzervativní akademie 2013.

76 Viz Bartuška: *Polojasno* (2009), s. 314–342.

77 Viz *Studenti psali revoluci*, Praha: Univerzum 1990.

78 Biografický medailon Marka Bendy. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Marek_Benda (citováno 4. 3. 2019).

„spoluvzpomínajícím“ a na veřejnosti méně známým bratrem byl **Martin Benda** (* 1970), v letech revoluce student elektrotechnické fakulty ČVUT v Praze, studentský aktivista Stuhy, který se podílel také na stávkovém hnutí.

Na sklonku osmdesátých let „nezávislým“ aktivistou a studentem matematicko-fyzikální fakulty UK v Praze byl také **Martin Klíma** (* 1969), který mezi lety 1987 až 1993 úspěšně vystudoval (absolvoval obor fyzika) a patřil také mezi výrazné postavy revolučních dní. Po jejich odeznění se stal vynálezcem stolních deskových her (např. legendární hry Dračí doupě), posléze vývojářem her počítačových (např. UFO trilogie) a dnes je velmi úspěšným podnikatelem v oblasti informačních technologií a (spolu)zakladatelem v oboru velmi renomované společnosti Warhorse Studios.⁷⁹ V kolektivním díle pak Klíma s bratry Bendovými vzpomínali na svou předrevoluční organizátorskou činnost a roli nezávislých (a mimo aktivity Svazu socialistické mládeže) stojících studentů, usilujících podobně jako jejich předchůdci v šedesátých letech o založení nezávislé studentské organizace.

Dalším ze skupiny tzv. nezávislých studentů, kteří se podíleli i na tvorbě kolektivního vzpomínkového díla, byl syn disidenta Luboše Dobrovského **Pavel Dobrovský** (* 1967), taktéž „nezávislý“ student studující na FAMU, listopadový revolucionář a později český podnikatel v oblasti poskytování postprodukčních služeb a developerských projektů. Předmětem Dobrovského vzpomínání se pak ve vydané knize stalo vylíčení účasti na manifestaci a demonstraci na Národní třídě a také počátků studentské stávky.

Spoluvzpomínajícím ve své době byl také **Šimon Pánek** (* 1967), na konci osmdesátých let student oboru biologie na přírodovědecké fakultě UK v Praze, jenž podobně jako Marek Benda svá původní studia nedokončil. Pánek se jako vášnivý nezávislý turista a cestovatel po zemích východního bloku na konci osmdesátých let výrazně zviditelnil v čs. veřejném prostoru, když s novinářem Jaromírem Štětinou patřil ke spoluorganizátorům veřejné sbírky na pomoc obětem zemětřesení v sovětské Arménii (1988). V časech revoluce se pak zařadil mezi členy stávkového výboru a ve volbách v červnu 1990 byl zvolen za Občanské fórum do Federálního shromáždění. Na svůj mandát ale záhy rezignoval, „přestoupil“ do služeb Kanceláře prezidenta republiky Václava Havla a současně byl filmovým producentem. V roce 1991 si také po boku herečky Lenky Kořínkové zahrál jednu z hlavních rolí ve filmu režisérky Ireny Pavláškové *Corpus delicti*. Po odchodu z Hradu se stal velmi aktivním organizátorem a manažerem v neziskovém sektoru a ředitelem o. p. s. Člověk v tísni.⁸⁰ Pánkovo vzpomínání v knize *Studenti psali revoluci* je vůbec nejobsáhlejší, neboť nejenže zahrnuje dlouhé citace z dobových prohlášení a dokumentů, ale prostřednictvím jednoho z klíčových protagonistů studentského revolučního hnutí na centrální úrovni je zde vylíčen průběh revoluce „kolektivními očima“, tj. z pohledu revolučních vůdců (zejména Pánka a dílem Martina Mejstříka) účastných na dění ve „velké politice“. Tento do značné míry již historizující náhled pak má velmi blízko k běžnému memoárovému podání.

Na své zážitky a dojmy z členství v parlamentní vyšetřovací komisi podobně jako Václav Bartuška – ovšem ve velké zkratce – vzpomínal **Roman Kříž** (* 1967), za časů revoluce

79 Blíže o Martinu Klímovi viz <https://warhorsestudios.cz/index.php?page=aboutus&lang=cz> (citováno 4. 3. 2019).

80 Biografický medailon Šimona Pánka. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0imon_P%C3%A1nek (citováno 4. 3. 2019).

student a aktivista právnické fakulty UK v Praze. Kříž jako fakultní absolvent oboru Mezinárodní vztahy poté pracoval jako český zástupce americké National Cooperation Business Association (NCBA), podnikatel a konzultant v mezinárodním obchodu a dnes patří mezi velké zastánce a „hybné síly“ libertariánského hnutí v České republice.⁸¹

Jedinou ženou mezi vzpomínajícími pak byla **Monika** (MacDonagh) **Pajerová** (* 1966), dcera psycholožky Olgy Pajerové-Sozanské a fotografa Otakara Pajera, v listopadu 1989 třináctiletá studentka oborů angličtina a švédština na filozofické fakultě UK v Praze. Pajerová byla před revolucí činná ve studentském spolku STIS (pod hlavičkou SSM) a v časech revoluce – navzdory tomu, že byla matkou malé dcery Emmy Smetana – se mj. jako tisková mluvčí zařadila mezi velmi aktivní protagonistky v celostátním studentském koordinačním výboru. Od jara 1990 pak začala působit v čs. diplomacii, vdala se za irského historika Petera MacDonagha a dnes je akademickou vyučující na New York University in Prague.⁸² Pajerová pak do kolektivního vzpomínání přispěla otištěním vybraných pasáží ze svého osobního deníku z průběhu roku 1989, v nichž popisuje a v pohledu očitě svědkyně dokumentuje nejen studentské aktivity provozované pod oficiální hlavičkou SSM, ale také své dojmy z pařížského pobytu (u otce své dcery, hudebníka Jiřího Smetany) a obecně atmosféru doby před netušeným pádem „režimu“.

Jak uvádí jménem všech zapojených autorů Pavel Dobrovský, vzpomínkové dílo nedávných revolucionářů (a věkem dvacátníků), kteří zde společně spojili síly ve spisovatelských a pamětnických dvojrolích, vzniklo na popptávku nakladatelství Universum. Zároveň zde velmi výstižně shrnuje motivace mladých pamětníků pro vzpomínkové zamyšlení: „Když jsme tedy dali své slovo a pomyslíme na honorář, nezbyvá než pokusit se spojit ty dva způsoby vyprávění, pokusit se nalézt polohu poněkud spisovatelskou a zároveň nezapomenout, co jsme a co nejsme, nezapomenout na vyprávění pro děti a pro přátele, pokud je to bude zajímat. Pokusit se i pro sebe zrekapitulovat, co jsme to vlastně prožili, uvědomit si všechno, na co tehdy nebyl čas nebo k čemu nám časový odstup přináší nové pohledy. Možná se nám podaří najít souvislosti, které bychom si ani neuvědomili, možná si vzpomeneme na okamžiky, které bychom jinak definitivně zapomněli.“⁸³ Velmi otevřeně a s nadhledem psané dílo, které doprovodil předmluvou ministr financí a přední politik OF Václav Klaus, a to nejen z pozice stoupající hvězdy českého (a československého) politického nebe, ale také z titulu „otce jednoho ze studentů z Národní třídy“. Dílo se následně stalo publikovaným základem historicko-pamětního narativu o aktivním a zásadním podílu vysokoškolských studentů na průběhu revoluce. Mezi přednosti této knihy z dnešního pohledu patří doba jejího vzniku a vydání (podzim 1990) projevující se ve velké autenticitě a spontaneitě vzpomínek, ale také zmínění později mnohdy opomíjených pohledů a svědectví (např. studentské snahy o „internacionalizaci“ revoluce a kontakty s ambasádami jiných států v Praze a případně pak zahraniční výjezdy studentů a propagace a popularizace čs. revoluce v zahraničí).

81 Biografický medailonek Romana Kříže k dispozici na <http://www.libertarianskyinstitut.cz/nas-tym/> (citováno 4. 3. 2019).

82 Biografický medailonek Moniky MacDonagh Pajerové. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Monika_MacDonagh-Pajerov%C3%A1 (citováno 4. 3. 2019).

83 Viz *Studenti psali revoluci*, s. 11.

Vedle toho, že Marek Benda, Martin Klíma, Šimon Pánek a Monika Pajerová se stali narátory orálněhistorických projektů (1996–1998 a 2017–2019) – a první z těchto rozhovorů lze nalézt v příloze této knihy –, s odstupem času pak někteří původní členové autorského kolektivu znovu individuálně popsali své prožitky v separátně vydaných vzpomínkových dílech. Jako první se ke svým životním osudům vrátil zvýraznit, který ve stáří zhruba čtyřiceti let zhodnotil své osudy v rozsáhlém rozhovoru s bývalým disidentem, novinářem a publicistou Janem Urbanem a následně rozhovor vyšel knižně pod názvem *Extrémy a lidé blízci. Rozhovor s Šimonem Pánkem* (vydáno 2008).⁸⁴ Kniha je strukturována v rámcově chronologickém sledu do devětadvaceti kapitol, jež se posléze opírají o konkrétní téma. Dílo tak časově pokrývá období od Pánkova narození až po současnost druhé poloviny prvního desetiletí třetího milénia (tj. mezi období let 1967 až 2007). Ačkoliv těžiště většiny rozhovorů leží v polistopadovém dění a zejména v autorově reflexi podílu na utváření neziskového sektoru v Československu a posléze v České republice, část vzpomínek je věnována i studentským letům a revolučním událostem sklonku osmdesátých let.

Rozhovor má velmi otevřený charakter díky vhodně zvoleným otázkám zkušeného novináře Jana Urbana, i když je zde místy cítit jistá míra fascinace tazatele svým respondentem. Pánek zde vystupuje jako neformální a přirozený vůdce, jímž se stal nikoliv vzhledem k mimořádným okolnostem, ale „z vlastní vůle“ a na základě manažersko-organizačních schopností, pracovitosti a posléze též díky svému pragmatickému a „evolucionistickému“ přístupu (studujícího biologa, cestovatele a světoběžníka) k řešení mimořádných situací. V retrospektivním vzpomínkovém pohledu také operuje s rétorickou figurou (a legitimační strategií) odstupu od „běžné“ politiky (zejména stranické), jež mu zároveň „ve jménu revoluční minulosti“ umožňuje viditelně (a „apoliticky“) aspirovat na přednostní a místy i kritické výstupy ve veřejném dění i v porevolučním dění (např. vyjádření podpory výzvě „Děkujeme, odejděte“ z roku 1999). I proto jeho líčení může na některé čtenáře a čtenářky působit poněkud „elitářsky“ (místy až dokonce „sektářsky“) a místy odtržené od tuzemské dobové reality. Ačkoliv je Pánek zastáncem „vyrovnání se s předlistopadovou minulostí“, jedním dechem dodává, že hlavní překážku představoval a dodnes představuje způsob pokojného a nenásilného provedení revoluce roku 1989, čímž se částečně názorově odlišuje od některých svých radikálnějších souputníků, bývalých listopadových studentů.

Další individuálně rekapitulující životní osudy se stala **Monika Pajerová**, jež vzpomínala v díle *Vezměte s sebou květinu! Deníky a vzpomínky z let 1980–1990* (vydáno 2014). Jak autorka sama uvádí v úvodu knihy, vydala své dívčí a ženské deníky z mládí pod dojmem nenadálého sledu úmrtí řady lidí z řad bývalé předlistopadové opozice a tzv. šedé zóny, se kterými se osobně poznala, velmi si jich vážila a byli pro ni i velkými lidskými, intelektuálními a společenskými autoritami (např. Jiří Němec, Stanislava Karásková, Jiří Dienstbier st., Věra Jirousová, Ivan M. Jirous, Jiří Gruša nebo Václav Havel). V červenci 2011 na rodinné chalupě v Janově u Děčína podle svých slov definitivně dospěla k závěru, že má smysl předat svědectví o své minulosti dalším generacím, proto se opět vrací k desítkám sešitů svých

84 Viz Jan Urban: *Extrémy a lidé blízci. Rozhovor s Šimonem Pánkem*, Praha: Galén 2008.

Budova filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně polepená plakáty (listopad 1989). Zdroj: ČTK

osobních deníků a na jejich základě začíná psát své komponované deníkové dílo, doplněné o retrospektivní a vzpomínkově laděné glosy a poznámky.⁸⁵

Vedle úvodu z roku 2011 se jedná se o vydané autorčiny soukromé deníky z let 1980 až 1990, jež chronologicky začínají akcí Státní bezpečnosti s krycím názvem Asanace, kdy byli mezi „nepřáteli režimu“ nuceně vystěhováni někteří rodinní známí (např. rodina Karáskových nebo Jiří Němec). Naopak závěrečné zápisy z 20. listopadu a 29. prosince 1989 se vztahují ke studentskému vyhlášení stávkové akce a retrospektivnímu popisu dojmů z uplynulých revolučních dní a týdnů. Poslední zápis se sice formálně vztahuje k jaru 1990, ale spíše je psán až ex post, neboť se vztahuje na autorčinu následnou činnost v čs. diplomacii. Do editovaného textu deníku jsou navíc včleněny také jiné prameny (např. dobová korespondence) a autorka přidává vlastní historické exkurzy, jež se vztahují k pojednávaným tématům

85 Viz Monika MacDonagh Pajerová: *Veďte s sebou květinu! Deníky a vzpomínky z let 1980–1990*, Praha: Prostor 2014, s. 24.

(např. o polistopadovém pátrání po svazcích StB vedených na rodinné příslušníky či na ni samotnou). Velkou předností „deníku“ je především jeho delší časový záběr, intimní a přitom otevřený charakter a velké množství reflexí osobních vztahů a rodinného života (včetně opatrných zmínek o domácím násilí v rodinném kruhu), ale též autorčino vnímání jejich zahraničních pobytů (např. ve Švédsku nebo ve Francii) a také politického a společenského dění jak v Československu, tak i v zahraničí.

Zcela zvláštní dějovou linii tvoří bohatá doprovodná fotodokumentace, která pochází jak z „rodinných alb“ (a převážně z bohaté fotočinnosti autorčina otce Oty i strýce Alana Pajera), tak i od autorčiných přátel, případně pak z oficiálních zdrojů. Více než dvě stě padesát fotografií na tiskovém rozsahu dvě stě osmdesáti osmi stran celé knihy (nepočítaje navíc četné reprodukce dobových dokumentů) tak tvoří paralelní „fotopříběh“, v němž autorka nejen dokumentuje své osudy, ale zároveň se také v souladu se svým záměrem „přihlašuje“ k osobám bližším či vzdálenějším, o nichž je řeč v textu, nebo jsou v nějakém osobně-přátelském či kolegiálním vztahu k autorce (v čase psaní díla).

Již v polovině devadesátých let pak na svou minulost knižně, a dokonce ve dvou dílech zavzpomínal někdejší student filmové fakulty pražské Akademie múzických umění, **Igor Chaun** (* 1963). Ten původně pracoval jako asistent režie v barrandovských filmových studiích, od roku 1987 pak studoval scenáristiku a dramaturgii a v čase revoluce se stal velmi výrazným členem studentského Koordinačního stávkového výboru, nominovaným za svou domovskou fakultu. Po absolutoriu se pak stal velmi žádaným dramaturgem, režisérem a také pražským bohémem a posléze od druhé poloviny devadesátých let také aktivním a velmi charismatickým veřejným podporovatelem „synkretizujících“ směrů ezoteriky (východní, amazonské etc.).⁸⁶

Chaun vydal „pro pomoc druhým“ své osobní deníky pod názvem *Deník aneb Smrt režiséra*, přičemž první díl je věnován období let 1988 až 1993 (vydán 1995) a díl druhý pak letům 1993 až 1995 (vydán 1997).⁸⁷ Deklarované chronologické vymezení při bližším pohledu poněkud klame, neboť první a velmi stručné zápisy pochází z roku 1988 a z ledna 1989 a deník fakticky začíná až v prosinci 1990. První část deníku podle vlastních slov autor psal původně rukou, od roku 1991 jej pak psal do nově pořízeného počítače a předešlé sešity do výsledného textu včlenil poté, co mu je přepsala přepisovatelka. Celý deník je pak glosován „pod čarou“ autorovými retrospektivními poznámkami a komentáři a jsou v něm také příležitostně citovány přepisy autentických dobových článků či korespondence. Autorův styl psaní je velmi specifický, nenapodobitelný a chtělo by se říci originální jako autor sám. Deníky, jež podle našeho soudu zcela splňují definice „zповědního“ média určeného pro osobní zhodnocení a rekapitulace, jsou psané místy dosti složitým a intelektuálním jazykem, místy naopak velmi jednoduše, zkratkovitě a hovorově, včetně využití vulgarit. Vzhledem k publikaci však může deník na některé čtenáře působit sice velmi upřímným a osobitým dojmem, ovšem zejména u detailních pasáží líčících např. intimitu autorových mezilidských

86 Biografický medailonek Igora Chauna. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Igor_Chaun (citováno 9. 3. 2019).

87 Viz Igor Chaun: *Deník aneb Smrt režiséra*, 1. díl, Praha: ERM 1995; 2. díl, Praha: ERM 1997.

vztahů se nelze ubránit dojmů, že autor má značné sklony k exhibicionismu pohybující se na hraně snah o záměrnou provokaci a „autoskandalizaci“.

Z historického pohledu se jedná o dílo přínosné zejména pro zkoumání dějin poslední fáze existence ČSFR a dějin demokratické a ekonomické transformace polistopadové české společnosti. Ačkoliv akcent líčení spočívá v především v reflexi porevolučních událostí, v některých pasážích se autor vrací také k prožitkům nedávno skončené revoluce. Takto v únoru 1991 v rozhovoru pro čtenáře časopisu *Reflex* (tazateli byli Jiří F. Potužník a Dominika Rybová) popisuje svůj názor na roli studentů v revolučním dění. Podle Chaunova mínění splnili ve své době svou úlohu probuzením a mobilizací široké veřejnosti, čímž jejich úloha skončila. Výzvy, aby se studenti stali „blanickými rytíři“ angažujícími se i nadále v politice, jsou podle Chauna liché, neboť udržovat demokratický provoz je úkolem běžných veřejných institucí a úlohou bývalých studentů je pracovat individuálně ve svých oborech a podílet se na rozvoji demokratické společnosti tímto způsobem.⁸⁸ Ačkoliv autor oceňuje „dějinné“ zásluhy Václava Havla a studentského vůdce Martina Mejstříka z období revoluce, vyčítá jim, že se nedokázali podle autorova mínění odpovídajícím způsobem zapojit do budování porevoluční demokratické společnosti: Havel měl podle autorova mínění rezignovat na politickou kariéru a věnovat se opětovně umělecké a intelektuální tvorbě a také Mejstřík by si měl po odeznění revolučního kvasu najít své místo mezi „nepolitickými“ aktéry.⁸⁹ Pro úplnost je třeba podotknout, že autor se opakovaně (1997, 2017) stal narátorem orálně-historických projektů COH ÚSD a první editovaný rozhovor z devadesátých let lze nalézt v příloze této knihy.

Zmiňovaný Chaunův spolužák **Martin Mejstřík** (* 1962) se k okruhu písemně a veřejně vzpomínajících připojil o patnáct let později. Jedna z nejznámějších tváří studentské revoluce v letech 1982 až 1984 studovala na pedagogické fakultě UK v Praze, odkud byl podle svých slov z politických důvodů vyloučen, aby se poté živil v různých manuálních profesích a od roku 1986 začal opět studovat na DAMU obor loutkářství (absolvoval 1991). Známým se ve studentských kruzích stal již před revolucí jako redaktor oblíbeného časopisu *Kavárna A.F.F.A.* a jeho „hvězdná hodina“ přišla za časů revoluce, když byl spolu se Šimonem Pánkem zvolen spolupředsedou Koordinačního stávkového výboru (za SSM), kde představoval reprezentanta radikálního křídla uvnitř studentského hnutí. V roce 1999 se stal spoluiniciátorem občanské výzvy „Děkujeme, odejděte!“, následně i aktivním politikem (pražským zastupitelem a též senátorem). Po odchodu z politiky prošel řadou různých profesí a zaměstnání, posléze se stáhl do ústraní a v současnosti žije ve svém hospodářství na Českomoravské vysočině. Netají se také tím, že je praktikujícím evangelíkem a členem Československé církve husitské.⁹⁰

Mejstřík své prožitky po letech shrnul v díle *Deník... řekněte jim, že sametová* (vydáno 2010), která je komponovanou knihou vzpomínek z let 1962 až 1989.⁹¹ Vzpomínková kniha je

88 Viz Chaun: *Deník aneb Smrt režiséra*, 1. díl, s. 36–44.

89 Tamtéž, s. 494–496.

90 Biografický medailonek Martina Mejstříka. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Martin_Mejst%C5%99%C3%ADk (citováno 11. 3. 2019).

91 Částečně je vzpomínková linie poznamenána závažnou skutečností, že autor si vzhledem k hektickým událostem a časovému zaneprázdnění těsně před revolucí přestal psát jak svůj deník (poslední zápis

vedle vlastní autorovy vyprávěcí linie doplněna o (graficky odlišené) ukázky z osobních deníků a diářů, ale také o retrospektivní autorovy poznámky, historické exkurzy a také editované dobové dokumenty a fotografie.⁹² Ačkoliv kniha vznikala po dlouhou dobu již od poloviny devadesátých let, zejména u závěrečné části působí poněkud nedokončeným dojmem a autor ji nakonec vydal po odchodu z politiky jako jistou formu „vyrovnaní se“ jak s osobní, tak i „celonárodní“ minulostí. Místy se jedná o „vyrovnaní“ značně radikální a antikomunisticky zaměřené, místy naopak psané velmi vyrovnaně a v relativně smířlivém duchu (např. vůči některým svazáckým funkcionářům), kde osvětluje na pozadí doby životní cestu „rebelů bez příčiny“ a vášnivého skauta, který se přes bohémského vysokoškoláka, kulisáka a umělce stal nekonformním svazáckým aktivistou, v čase revoluce jednou z vedoucích postav studentského hnutí a konečně po letech i zarytým antikomunistou. U zpětného líčení revolučních událostí je kniha také vysvětlující apologií a polemikou s postoji a názory některých dalších dobových aktérů, zejména pak z řad tzv. nezávislých studentů (bratří Bendových, M. Klímy nebo Š. Pánka). Dílem se jako červená nit prolíná stěžejní autorský narativ „opuštěného revolucionáře“ a „posledního husity“ zachraňujícího „revoluční dědictví“ (zejména před „komunisty“, ale i „spolupracujícími“ polistopadovými politickými elitami) a často se v této rétorice zaštituje odkazy na křesťanské učení.⁹³

Literárně velmi činným revolučním exstudentem je doposud také novinář, publicista a sportovní komentátor **Jaromír Bosák** (* 1965). Rodák z Františkových Lázní nejprve s údajnou nechtí, a tudíž i s odpovídajícím neúspěšným výsledkem absolvoval přijímací zkoušky na pedagogickou fakultu v Plzni, rok se živil jako prodavač dámské obuvi a poštovní manipulát, poté v polovině osmdesátých let studoval na FF UK obory čeština-němčina, ale ze studií sám (a navzdory odmítavému stanovisku svého otce-lékaře) odešel. Následně se Bosák usadil v Praze, živil se v různých profesích a v roce 1988 se nakonec opětovně dostal na UK, tentokrát na studia žurnalistiky. Zde se aktivně podílel na tvorbě populárního studentského časopisu s názvem *Proto* a v časech revoluce se stal předsedou stávkového výboru fakulty žurnalistiky. Po revoluci pracoval v nově vzniklém rádiu Bonton a dalších novinářských profesích a v roce 1994 pak začal pracovat jako redaktor a sportovní komentátor České televize, kde částečně působí dodnes.⁹⁴

Bosák je vedle celé řady sportovně laděných a velmi populárních cestopisů o světových a evropských fotbalových šampionátech či olympijských hrách, které absolvoval v roli sportovního novináře, také autorem vzpomínkové autobiografie *Životní mač* (vydáno 2013).⁹⁵ Zde se vedle své pracovní činnosti, svých velkých koníčků fotbalu a golfu a sportu obecně

končí podle autora u 28. 10. 1989) a též poznámky do osobního diáře (poznámky jsou vedeny do 16. 11. 1989). Viz Martin Mejstřík: *Deník... řekněte jim, že sametová*, Brno: Computer Press 2010, s. 323.

92 Podobně jako vydaný deník Moniky Pajerové také Mejstříkova kniha disponuje bohatým „fotopříběhem“ díky zařazení velkého množství snímků z jeho vlastní autorské dílny.

93 Narativ „opozičníka“ autor zároveň (místy možná poměrně nevědomě) sám dosti problematizuje líčením svých studií na vysokých školách a také aktivní činností v SSM. Je třeba dodat, že také Mejstřík se vedle vydání svých vzpomínek stal opakovaně (1997, 2017) narátorem orálněhistorických projektů COH ÚSD a jeden z editovaných rozhovorů se také nachází v přílohách této knihy.

94 Biografický medailonek Jaromíra Bosáka. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Jarom%C3%ADr_Bos%C3%A1k (citováno 10. 3. 2019).

95 Viz Jaromír Bosák: *Životní mač*, Praha: Knižní klub 2013.

vyjadřuje i ke svým životním osudům, pro čtenáře možná poněkud překvapivě však příliš nekomentuje svou účast ve studentském revolučním dění, ačkoliv objektivně vzato patřil mezi velmi činné a viditelné protagonisty. Vysokoškolská studia včetně revolučního angažmá v jeho podání patří pouze k jedné životní etapě, kterou vnímá zejména jako přípravu na další kariérní růst, přičemž se nijak neostýchá konstatovat, že školy mu „do života“ a mediální profese vzhledem k době, v níž studoval, příliš nedaly – navíc, když se podle jeho názoru novinařina, vyjma řemeslného základu, nedá příliš naučit. Autor se zároveň nijak netají svým antikomunistickým smýšlením, leč zároveň i pragmatickým naladěním, kdy přiznává, že mu bezprostředně porevoluční atmosféra na fakultě vyhovovala, neboť mj. řada učitelů se snažila, aby on i jeho spolužáci a spolužačky již byli jako „nepohodlní svědkové předrevoluční minulosti“ z fakulty úspěšně graduováni pryč.⁹⁶

Mimopražským studujícím s „revoluční minulostí“ je mj. bývalý politik, ministr a poslanec **Ivan Langer** (* 1967). Někdejší student lékařské fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (který posléze po roce 1989 ještě vystudoval práva na UK v Praze) si své první politické „ostruhy“ vydobyl v revolučních týdnech jako aktivní člen univerzitního stávkového výboru, od roku 1994 pak působil jako olomoucký zastupitel a od roku 1996 do roku 2010 zastával funkci poslance Parlamentu ČR a po určitý čas také ministra a místopředsedy Občanské demokratické strany. Výrazně se také podílel na založení pražského CEVRO Institutu – původně pravicově laděného think-tanku, později přetransformovaného na soukromou vysokou školu.⁹⁷ Dnes Langer patří mezi „politiky ve výslužbě“, píše básně a velmi intenzivně komentuje dění „zpozzdálí“, mj. skrze osobní účty na sociálních sítích.

Exolomoucký student se na téma nedávné minulosti vyjádřil v části své knihy politických epigramů a básní, publikované pod názvem *V síti* (vydáno 2014).⁹⁸ Zejména v kapitole Jak chutná svoboda před čtenářstvem demonstruje své (porevoluční) antikomunistické naladění, srovnává minulost s dnešním děním, opakovaně vyzývá k „poučení se z dějin“ a sarkasticky varuje před „návratem minulosti“. Na svá „studentská léta“ a revoluční angažmá v díle vzpomíná zejména několika zařazenými dobovými fotografiemi a v náznacích pocitů poněkud „odstrčeného“ veřejného činitele s revoluční minulostí. Hrdě se také hlásí k výraznému podílu na vydání druhého dílu výše zmiňovaných a pohledu archivní legislativy problematických *Protokolů parlamentní komise pro objasnění událostí 17. listopadu 1989* z editorské dílny Pavla Žáčka. První díl tohoto díla byl vydán v režii Ústavu pro studium totalitních režimů, po Žáčkově odvolání z postu ředitele této instituce však již vydání druhého dílu nebylo podpořeno a i díky Langerovi byl pak zbytek protokolů publikován v CEVRO Institutu.⁹⁹ Langer se tak alespoň touto formou přiřadil k aktivním přispěvatelům k „vyrovnaní se s (komunistickou) minulostí“.

96 Viz Bosák: *Životní mač*, s. 152–153. Jaromír Bosák se též po letech stal (2018) narátorem jednoho z orálněhistorických projektů COH ÚSD.

97 Biografický medailonek Ivana Langera. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Ivan_Langer (citováno 11. 3. 2019).

98 Viz Ivan Langer: *V síti*, Praha: Empresa Media 2014.

99 Viz Pavel Žáček: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet: protokoly parlamentní komise pro objasnění událostí 17. listopadu 1989*, díl 1, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů 2013; díl 2, Praha: CEVRO – Liberálně-konzervativní akademie 2013.

Z pařížského exilu sledovala revoluční dění v Československu **Andrea Sedláčková** (* 1967), v letech 1986 až 1989 studentka scenáristiky na pražské FAMU. Ta podepsala protirežimní petici *Několik vět* a po výsledku Státní bezpečnosti v létě 1989 emigrovala do Francie, kde symbolicky k 17. listopadu 1989 získala politický azyl. Navzdory revolučnímu zlomu se rozhodla zůstat ve Francii, v letech 1990 až 1993 vystudovala režii a střih na prestižní École nationale supérieure des métiers de l'image et du son (FEMIS) v Paříži a postupně se stala uznávanou česko-francouzskou režisérkou, scenáristkou, dokumentaristkou a příležitostnou herečkou.¹⁰⁰

V literární prvotině *Moje pařížská revoluce* (vydaná 2014) Sedláčková v podobném duchu jako Pajerová veřejnosti prezentuje své dobové osobní deníky (psané od 2. června 1989 do 4. ledna 1990), jež jsou doplněny i o citace z vybraných dopisů s blízkými osobami a výňatky z archivních materiálů, které autorka rámuje retrospektivními vzpomínkovými pasážemi osvětlujícími dobový historický kontext.¹⁰¹ Autorka v nich rekapituluje své rozhodnutí odejít v létě 1989 z ČSSR, svůj útěk přes hranice a také první hektický půlrok pobytu ve francouzské emigraci, návštěvu v Československu na přelomu let 1989/1990 a následný návrat do Francie. Za hlavní přínos jejího vzpomínkového díla je možné považovat právě velmi nevšední a mezi listopadovými studentskými revolucionáři a revolucionářkami ojedinelý narativ „proměškané revoluce“ a vnímání revoluce „zvenčí“. Podobně jako u její někdejší kamarádky Moniky Pajerové jsou její deníky psány velmi otevřeně (včetně líčení intimních mezilidských vztahů s některými představiteli čs. disentu a posléze polistopadové politiky) a autorka si navzdory radosti z pádu „komunistického režimu“ v její rodné vlasti snaží zachovat zdravě kritický a neschematický nadhled jak k českému/československému, tak i francouzskému exilovému prostředí. Zatímco uvnitř čs. komunity v Paříži je kvůli svěmu „pozdnímu“ útěku vnímána jako údajná agentka Státní bezpečnosti, vůči domácí české společnosti je (spíše) mírně kritická kvůli jednoznačnému „odvratu od minulosti“, včetně např. (velmi paradoxně vypadající) jednomyslné volby Václava Havla prezidentem. Toto uvažování je totiž umocněno „vyrovnáváním se s minulostí“ v rodinné a osobní linii: spíše protirežimně a nekomunisticky smýšlející autorka totiž v průběhu života postupně zjišťuje, že její otec je nejen předrevolučním zaměstnancem ministerstva vnitra (a i po revoluci nadále „komunistou z přesvědčení“), ale také bývalým čs. rozvědčíkem v Západním Berlíně šedesátých let, postiženým ovšem normalizačními prověrkami.¹⁰² Vedle vlastního vnímání emigrace a revoluce „zvenčí“ pak tato dějová linie patří díky své „špionážně-detektivní“ rovině a upřímnému a nepaušalizujícímu líčení k vůbec nejsilnějším a zároveň k nejpřínosnějším z celého autorčina díla.

100 Biografický medailonek Andreji Sedláčkové. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Andrea_Sedl%C3%A1%C4%8Dkov%C3%A1 (citováno 11. 3. 2019).

101 Viz Andrea Sedláčková: *Moje pařížská revoluce*, Praha: Prostor 2014.

102 O autorčině vztahu k otci a postupném „vyrovnávání se s minulostí“ zejména viz A. Sedláčková: *Moje pařížská revoluce*, s. 142–147, 150–155, 170–176, 186–188 a s. 201–222.

STŘÍPKY STUDENTSKÉ PAMĚTI V DĚJINÁCH (ANEB O REFLEXI VZPOMÍNKOVÉ TVORBY V HISTORIOGRAFII)

A jak jsou vnímány vzpomínkové práce bývalých revolučních studentů a studentek historio-
grafií při „psaní dějin“ a v obecném historickém povědomí (včetně sondy do populárních
internetových zdrojů)? Vzhledem k tomu, že komplexní pojednání by vydalo na zvláštní
publikaci, spokojíme se pouze s obecnějším náhledem a zachycením základních kontur
a trendů. Již nyní však můžeme předeslat, že jsou produkty „studentské paměti“ vnímány
různorodě a v přehledových historických i popularizujících pojednáních je s nimi pracováno
velmi selektivním způsobem.

„Radikální demokrat“ (1848/1849)

Jak je již patrné z předešlého líčení, ústřední studentská postava revoluce, J. V. Frič byl po
dlouhá léta v české společnosti vnímán jako ojedinelá a spíše rozporuplná osobnost. V očích
staročeských politiků byl Frič označován za „boucharona“ (křiklouna) a patřil spíše mezi
členy národního „antipanthonu“, který svými radikálními postoji údajně zkazil nadějný
politický vývoj českých zemí v období přechodu rakouské monarchie od absolutismu ke
konstitucionalismu, čímž se fakticky uzavřela možnost federalizace Rakouska na zemsko-
národním principu.¹⁰³ Navzdory dobově spíše negativnímu vnímání osoby svého autora
začaly být Fričovy velmi obsáhlé paměti intenzivně brány v potaz jako ojedinelé v celkovém
kontextu českojazyčné vzpomínkové literatury, o čemž mj. svědčí také fakt, že jsou již od
konce „dlouhého“ devatenáctého století zmiňovány jako ukázkový příklad memoárového
žánru.¹⁰⁴

Ve dvacátém století a zejména po vzniku samostatného československého státu si již Frič
a jím reprezentované pamětní dědictví vysloužili pozitivnější nálepky a Fričovu osobnost
hojně zpopularizoval brněnský historik Hugo Traub. Po únoru 1948 se poměrně pozitivní
vnímání Friče i nadále udrželo v kurzu, a to zejména díky vlivu marxistického pohledu na
minulost, který ve Fričovi díky intenzivním dobovým kontaktům s ruskými radikálními
revolucionáři, v čele s agrárně-socialistickým politickým aktivistou Alexanderem I. Gerce-
nem (1812–1870), viděl pomyslného revolucionáře „předleninského typu“. I na základě této
historicko-ideologické interpretace pak také znovu kompletně vyšlo Fričovo vzpomínkové
dílo (mezi lety 1957 až 1959). Osudy „odideologizovaného“ Friče se pak v sedmdesátých
a osmdesátých letech velice intenzivně zabývali literární historikové a bohemisté Alexander
Stich (1934–2003) a Vladimír Macura (1945–1999), a to jak v odborné rovině, tak v případě
Macurově i v historických prózách.¹⁰⁵ V sedmdesátých a osmdesátých letech byla témata ze

103 Na tomto místě je možná podnětné připomenout, že pro některé reprezentanty české politiky své doby,
jako byl např. František Palacký, představovaly události neúspěšné revoluce roku 1848 podobné doživotní
trauma, jako např. znamenal Mnichov 1938 pro Edvarda Beneše.

104 Viz např. *Ottův slovník naučný*, 17. díl, Praha: J. Otto 1901, s. 86; viz též např. *Masarykův slovník naučný*,
4. díl, Praha: Čs. Kompas 1929, s. 863.

105 Vladimír Macura, sám velmi aktivní univerzitní student období „pražského jara“ a počátků tzv. normalizace,

starších dějin a dějin devatenáctého století některými historiky, literáty a umělci chápána jako „terén“ pro svobodnější a méně zideologizované bádání a zároveň jako nenápadné „zrcadlo“ nastavované ke srovnání s aktuálním obrazem tehdejší „normalizační“ současnosti. Navzdory značnému časovému odstupu se tak Fričova historická postava zprostředkovaně dostala i do širšího povědomí. V jeho prospěch totiž hrálo nejen jeho prvoplánové „radikální revolucionářství“ a „protirakouskost“ (resp. „prodemokratičnost“), ale také aktivní snaha vzepřít se zavedeným pořádkům, včetně nesouhlasu s postoji a názory některých příliš konzervativně uvažujících národních elit a potažmo „pasivně se chovající“ většinové společnosti.¹⁰⁶

„Pokrokáři a omladináři“ (1893/1894)

Protagonisté politického procesu s tzv. pokrokáři a „omladinou“ jsou ve srovnání s jinými připomínanými „revolučními vystoupeními“ v dnešní populární paměti asi dnes nejméně známou epizodou. Jejich vystoupení je tuzemskou historiografií připomínané především v souvislosti s tříbením idejí a utvářením nových směrů uvnitř české politické reprezentace v rámci Rakousko-Uherska (např. sociálnědemokratického, národnědemokratického, realistického...) a také s připomínáním politického boje za všeobecné volební právo za vlády rakousko-uherského ministerského předsedy Eduarda Taafeho (1833–1895).¹⁰⁷ Asi nejviditelnějším vzpomínajícím protagonistou z této „pamětní skupiny“ je pozdější český a československý politik a první ministr financí samostatné republiky Alois Rašín. I díky jeho osudům dvojnásobného politického vězně rakousko-uherské éry je paměť „mladých“ konce „dlouhého“ devatenáctého století posléze integrována do stmelujícího příběhu české rezistence vůči rakousko-uherskému mocnářství a následného zařazení do „státotvorného“ příběhu československého. Paradoxně asi nejaktuálnější dědictví paměti pokrokářsko-omladinářské generace je možné spatřit v jazykové rovině, a to díky negativní postavě pražského řemeslníka, kontroverzního revolucionáře a rakouského policejního konfidenta a korunního svědka procesu, Rudolfa Mrvy (1873–1893). Sloveso *z/mrvit* (ve smyslu něco pokazit) tak ve své době uvnitř české národní komunity dostalo svého „zhmotnitel“, a to navzdory jeho tragickému osudu a brutálnímu zavraždění (jako „národního zrádce“) rukama

učinil v románu *Komandant* (součást tetralogie *Ten, který bude*) hlavním hrdinou postavu mladého J. V. Friče. Z Macurových odborných děl viz např. Vladimír Macura: *Znamení zrodu a české sny*, Praha: Academia 2015. Ze Stichova díla viz např. Alexandr Stich: Havlíček kontra Sabina v letech 1848–1849 a v pozdější tradici. (Některé textologické problémy a jejich axiologické souvislosti), in: *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, sborník příspěvků z mezioborového vědeckého symposia, které v Litomyšli ve dnech 29.–30. května 1998 uspořádaly filozofická fakulta Univerzity Karlovy, město Litomyšl a Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli. Litomyšl: Město Litomyšl 1998, s. 105–139.

106 Ukázkou této alegorie a „dialogu mezi minulostí a přítomností“ je např. již zmiňovaná píseň Jaromíra Nohavici *Píseň o té revoluci 1848*, a to navzdory tomu, že v textu není Frič explicitně zmiňován.

107 Ze vzpomínek odsouzených omladinářů patří mezi nejvíce citované v historických syntézách a přehledech dílo A. P. Veselého *Omladina a pokrokové hnutí*, další odkazy na tyto vzpomínky pak pochází skrze jiná díla nebo je odkazováno na „neomladinářské“ vzpomínající (např. paměti Karla Kramáře nebo Josefa Kaizla). Viz Michael Borovička et al.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, svazek XIIb (1890–1918), Praha – Litomyšl: Paseka 2013, s. 67–74.

odpůrců procesu, které se odehrálo ještě před ukončením posledního soudního stání. Drtivě většinu „uživatelů“ a „uživatelé“ z řad české veřejnosti se však minuciózní souvislost tohoto výrazu se sto dvacet pět let starou „kauzou“ pravděpodobně již nevybaví.

„Devětatřicátníci“ (1939)

Studentská paměť listopadu 1939 se jako nejméně konfliktní stala součástí nejen kolektivní paměti na národní a celostátní úrovni, ale díky specifickému dobovému kontextu dokonce (a alespoň načas) i na mezinárodní úrovni. Všechny zmiňované vzpomínky se staly součástí „apolitického“ pamětního diskurzu politických vězňů, perzekvovaných a odbojářů období druhé světové války, což byla paměť veskrze antifašistická, protinacistická, potažmo i protiněmecky zaměřená. V českém kontextu pak v sobě spojovala a integrovala jak vzpomínající z domácího, tak i exilového prostředí, a stejně tak i z civilního a vojenského odboje.¹⁰⁸

Již za druhé světové války legitimita pamětního dědictví perzekvovaných českých vysokoškoláků vedla k ustavení 17. listopadu jako Mezinárodního dne studentstva, který se jistými posuny a proměnami zpět posléze usídlil v tuzemském svátkovém kalendáři.¹⁰⁹ Získaná legitimita výrazně napomohla také výsadní československé pozici uvnitř nově formovaného mezinárodního studentského hnutí, které se po skončení války v srpnu 1946 stalo základem pro založení Mezinárodního svazu studentstva (International Union of Students) se sídlem v Praze, jenž zde fakticky působil až do roku 2006.¹¹⁰

108 V podobném duchu s ní také pracují autoři tematických monografií nebo souborných syntéz k období dějin druhé světové války. Viz např. Jozef Leikert: *Černý pátek sedmnáctého listopadu*, Praha: UK v Praze 2001; viz též Jan Gebhart – Jan Kuklík: *Velké dějiny země Koruny české*, svazek XVa (1938–1945), Praha – Litomyšl: Paseka 2006, s. 338–345. Souhrnně o paměti Listopadů viz Petr Svobodný: 17. listopad 1939 a 1989: čeští univerzitní studenti v období totalitních režimů v současné historiografii a kultuře vzpomínání, in: *Acta Universitatis Carolinae: Historia Universitatis Carolinae Pragensis: Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy* 52, supplementum 1 (2012), s. 133–142.

109 Jednalo se posun od Mezinárodního dne studentstva přes Den boje studentů za svobodu a demokracii ke Dni boje za svobodu a demokracii k aktuálnímu „kombinovanému“ názvu Mezinárodní den studentstva a den boje za svobodu a demokracii.

110 Do „ideové jednoty“ Mezinárodního svazu studentstva (MSS) výrazně promluvila studená válka a od této „pokrokové“ (a provýchodní) organizace se v roce 1950 oddělila část národních svazů a založila prozápadní International Student Council. Od konce šedesátých let a s obratem aktivního jádra studentů k levicovým inspiracím patřil MSS k jedné z nejvýznamnějších mezinárodních studentských organizací pod záštitou OSN a i po pádu „socialistických“ režimů ve střední a východní Evropě po roce 1989 nadále funguje. Navzdory tomu, že byl díky „provýchodním“ vazbám a potenciálnímu „špionážnímu zázemí“ MSS v roce 1991 fakticky nucen opustit své pražské sídlo a české studentské organizace se na jeho činnosti oficiálně nepodílí. Blíže o vývoji mezinárodních studentských organizací viz např. Philip G. Altbach: *The Student Internationals. An Analysis of International and Regional Student Organizations. Final Report*, University of Wisconsin in Madison, říjen 1970. Elektronická verze k dispozici na <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED048091.pdf> (citováno 12. 3. 2019). Přehledově o dějinách Mezinárodního svazu studentstva viz https://en.wikipedia.org/wiki/International_Union_of_Students (citováno 11. 3. 2019).

„Veteráni studené války“ (1945/1948)

Vzpomínky poválečných studentů patří asi k vůbec nejkonfliktnějším pamětním dědictvím studentů dvacátého století, neboť sice reprezentují pamětní a stmelující proud „pročeskoslovenský“ (či „pročeský“), dále se však větví na „antikomunisty“ (domácí či exilové) a poúnorové členy KSČ, kteří se teprve v dalších životních fázích stávají ex-komunistickými „revizionisty“. Vzhledem k tomu, že tento pamětní prožitek se stále nachází na pomyslné hranici („nejmladších“) soudobých dějin (s žijícími svědky a pamětníky) a (pouze „mladších“) moderních dějin (již „beze svědků“) a na pomezí komunikativní a kulturní paměti, vzpomínková díla představují velmi delikátní „ingredienci“ z pohledu tvorby kolektivní paměti, o jejíž ustálenější podobu se doposud vede intenzivní „pamětní soubor“. V něm se střetávají tu pohledy antikomunistické, tu názory protiněmecké, tu pro-, či naopak protiosmašedesátnické apod. Z perspektivy „psaní dějin“ se pak jednotlivé pamětní náhledy mohou stát (a stávají) výtečným historickým pramenem a intelektuální inspirací pro sledování proměn názorů, hodnot a postojů „ztracené generace“ obyvatel českých zemí (a Československa), jež za svůj život prožila bezprecedentní sled dějinných zlomů (zejména 1938, 1939–1945, 1948, 1968), a pokud se dožili i roku 1989, jejich osudy se v podstatě staly kronikou českého „krátkého“ dvacátého století se všemi jeho „strastmi i slastmi“. Rok 1989 a porevoluční dění je pak pro ně často referenčním bodem pro to, zdali se jejich životní snažení dočkalo ze strany státu, politických elit či většinové společnosti satisfakce, či nikoliv. Je třeba brát také v potaz skutečnost, že mnozí pováleční vysokoškolští pamětníci vedle své životní zkušenosti pak také výrazně profesně přispěli do formování diskurzu odborně jako historičky a historici, a to v některých případech zcela zásadním způsobem. Stejně jako ve všech dalších případech, kdy je historik či historička pamětníkem (či dokonce účastníkem) dobového dění, o němž odborně bádá, nelze aspekt sehrávané „dvojrole“ pominout.

V drobné biografické odbočce bychom vedle výše již zmiňovaných chtěli zmínit také „příležitostně vzpomínajícího“ historika a původního spoluautora prvního vydání této knihy Milana Otáhal (1928–2017). Ten po druhé světové válce (1947 až 1953) vystudoval historii na FF UK v Praze a v padesátých a šedesátých letech se jako akademický historik a aktivní člen KSČ zabýval dějinami dělnického hnutí a prosazování pozemkové reformy v ČSR. V roce 1968 se jako proreformní komunista aktivně spolupodílel na vydání tzv. Černé knihy dokumentující vpád armády Varšavské smlouvy do Československa.¹¹¹ Postižený politickými čistkami po roce 1970 mohl jako invalidní důchodce a signatář Charty 77 odborně publikovat pouze v samizdatu. V časech listopadové revoluce spolu s historikem Zdeňkem Sládkem (1926–2003) sebral a vydal aktuální dokumenty týkající se revolučního dění a doprovodil je i přepisy rozhovorů s vybranými aktéry.¹¹² Po roce 1989 se po dlouhá léta v Ústavu pro

111 Viz *Sedm pražských dnů: 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*, Praha: Academia 1990; ke genezi toho díla podrobněji viz David Weber: *K historii publikace Sedm pražských dnů: 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*, in: Oldřich Tůma – Tomáš Vilímek (ed.): *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*, Praha: ÚSD AV ČR 2008, s. 205–239.

112 Viz Milan Otáhal – Zdeňk Sládek: *Deset pražských dnů (17.–27. listopadu 1989)*. Praha: Academia 1990; více k dobovému a historiografickému kontextu vzniku této práce viz Miroslav Vaněk – Pavel Mücke: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, Praha: Karolinum 2015, s. 96–100.

soudobé dějiny AV ČR spolupodílel na utváření a etablování oboru soudobých dějin jako běžné součásti tuzemské historiografie, zejména pak bádání v té době „nejčerstvějším“ obdobím tzv. normalizace.¹¹³ I na jeho případě je patrné, že historii (jako odborné „psaní dějin“) a paměť (jako individuální či kolektivní reflexi minulosti) lze jen těžko oddělit, a naopak v případě historiků a historiček zabývajících se soudobými dějinami leckdy tvoří tyto dva základní způsoby postoje k minulému (a zároveň i současnému) dění doslova „dvě strany téže mince“.

„Osmašedesátníci“ (1968/1969)

Z delší časové perspektivy je možné vnímat „poražené“ vzpomínající studenty a studentky z roku 1968/1969 za vítěze revoluce roku 1989, v jejímž důsledku se jim naskýtá prostor „být slyšen“ a uplatnit se ve veřejném prostoru. Charakteristickým rysem jejich paměti je více či méně „proreformní“, rozhodně však protiokupační a posléze i „protinormalizační“ narativ (včetně ideového „větvení“ na radikální „novolevicové“ či sociálnědemokratické smýšlení, nebo liberální či pravicově-konzervativní myšlenkovou orientaci), který je navíc tříbený prožitou zkušeností buď čs. disentu a opozice, nebo zahraničního exilu. V pomyslném „souboji paměti“ po roce 1989 měla tato skupina vedle nabitého symbolického kapitálu a společenské prestiže ještě jednu významnou výhodu ve srovnání se svými předchůdci – a tou byl relativně nízký věk (v rozmezí cca pětáctýřiceti a padesáti let). Jak již svého času uvedla francouzská historička Françoise Mayerová, zejména paměť politicky perzekvovaných ze čtyřicátých a padesátých let byla dílem překryta oponou oné „osmašedesátnické“ paměti a „biologické faktory“ zde sehrávaly nemalou úlohu.¹¹⁴ I proto měli protagonisté z řad studentů (a studentek) „pražského jara“ mnohem větší podíl na formování „pamětního diskurzu“ a formulování polistopadové „politiky paměti“, a to nejen v rovině osobní, ale také institucionální.¹¹⁵

Vzpomínková díla příslušníků nové polistopadové elity se (prozatím) nestávají primárním zdrojem kritických historických syntéz, neboť jejich autoři a autorky mají stále jiné cesty, kterak stávající „mainstreamový“ diskurz ovlivnit (např. prostřednictvím svých loajálních žáků a následovníků), a stojí proto ve srovnání se svými předchůdci co do vzpomínání poněkud v pozadí. „Jejich“ paměť je totiž – i díky jejich minulému a současnému

113 Výběrový přehled díla a také životopisný rozhovor Milana Otáhalo (dotazovaného Miroslavem Vaňkem) viz Oldřich Tůma – Tomáš Vilímek (ed.): *Historik v soudobých dějinách. Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2008, s. 226–235 a 277–286.

114 Blíže o proměnách tzv. paměti komunismu viz Françoise Mayer: *Češi a jejich komunismus: paměť a politická identita*, Praha: Argo 2009.

115 Karel Kovanda se tak jako čelní československý a posléze český diplomat spolupodílel na utváření zahraničně-politické „doktríny“ i „obrazu ČR v zahraničí“, Jiří Müller se stal hybnou duší neziskové vzdělávací Nadace Jana Husa, Zdeněk Pinc se stal zakladatelem a ředitelem IZV UK a spoluzakladatelem FHS UK a Petruška Šustrová pak působila jako jedna z radních a posléze jako předsedkyně Rady ÚSTR. V tomto ohledu pak mají tuzemští „osmašedesátníci“ podobné osudy (jdoucích cestou od „rebelů“ k „představitelům establishmentu“) jako jejich západní vrstevníci z generace poválečných „babyboomers“. K problematice proměn paměti této skupiny viz např. Luisa Passerini: *Autobiography of a Generation. Italy 1968*, Hanover – London, Wesleyan University Press 1996.

Listopad 1989 v Brně. Demonstrace před Krajskou správou SNB na Leninově ulici. Zdroj: ČTK

působení – do značné míry totožná s pamětí „společenské většiny“.¹¹⁶ S časovým posunem, odchodem těchto aktérů z aktivního profesního života a hlavně s proměnou tuzemského i globálního společenského klimatu se však zdá, že tento „status quo“ nebude mít již dlouhého trvání a na základě reinterpretace pamětního dědictví „zlatých šedesátých“ let dojde ke katarzi a k novému kolu „souboje“ i o „pamětní odkaz“ této skupiny.

„Sametoví revolucionáři a revolucionářky“ (1989)

Skupina vzpomínajících studentů a studentek z revoluce roku 1989 se sice v praxi stala jejími „spoluvítězi“, při bližším náhledu tomu tak však zcela není na poli pamětním. Ocitli se totiž po pádu „komunismu“ (a fukujamovském „konci dějin“) ve velmi obtížné situaci, jak se v roli vítězů, spoluvůdčů a „legitimizátorů“ polistopadové demokratické transformace vymezit vůči „osmašedesátníkům“, s nimiž je v tomto ohledu pojily (a pojí) v podstatě stejné zájmy. Strategie zviditelnění se prostřednictvím „pamětního odhalování“, vulgarizace a „bulvarizace“ (I. Chaun), dílem loajální konformity a přihlašování se k osobnostem starší generace (M. MacDonagh Pajerová), formálního vyjádření „neochoty vracet se k minulosti“ a jistého „desinteresu“ z důvodu jiných a naléhavějších pracovních úkolů (Š. Pánek) nebo morálně-etického

¹¹⁶ Zde je proto na místě připomenout významnou roli orální historie a obecně „iniciovaného vzpomínání“, které může pro budoucnost zachytit metamorfózy paměti, jež by mohla být s odchodem jejich hlavních protagonistů nenávratně ztracena.

Vystoupení zástupců Občanského fóra na mítinku zaměstnanců Vítkovických železáren, které v té době ještě nesly jméno prvního komunistického prezidenta Klementa Gottwalda (listopad 1989). Zdroj: ČTK

odsudku (M. Mejstřík) nebyly příliš úspěšné také proto, že nepůsobí jak dovnitř komunity bývalých revolucionářů, tak především navenek příliš důvěryhodně. Jejich větší „péči“ o pomyšlné „revoluční dědictví“ stojí mnohdy v cestě také značné pracovní vytížení a produktivním věkem částečně podmíněná „mentální neochota“ vzpomínat a rekapitulovat minulé dění.¹¹⁷ O prozatímní menší míře „usazenosti“ studentských pamětních svědectví mezi potenciálními historickými prameny svědčí také skutečnost, že jsou využívány veskrze autory specializovaných monografií, nikoliv však historických syntéz, kterých navíc doposud není příliš mnoho.¹¹⁸

117 Tento aspekt jsme vysledovali a velmi intenzivně jsme se s ním potýkali v průběhu navazujícího orálněhistorického projektu v letech 2017 až 2019, a nebyť leckdy intenzivního tlaku a diplomatického přemlouvání narátorů a narátorek ze strany badatelského týmu, pokračující rozhovory by v mnoha případech vůbec nevznikly. Blíže o výsledcích projektu viz kniha Miroslav Vaněk et al.: *Sto studentských evolucí*, Praha: Academia 2019.

118 Ponejvíce ze vzpomínkových prací doposud čerpali zejména autoři či autorské kolektivy zabývající se dějinami pražské FF UK po roce 1945. Viz např. Jakub Jareš – Matěj Spurný – Katka Volná a kol.: *Náměstí*

Podobně tomu je u přehledových hesel o dějinách revoluce 1989 dostupných na webových elektronických zdrojích, kde jsou vzpomínkové práce využívány spíše výjimečně.¹¹⁹

I když se v líčení průběhu revolučních rolí a významu revoluce v životě pisatelé či pisatelky liší, společný je jim převažující antikomunistický étos, zdůrazňování tématu svobody a také konstatování – pro mnohé překvapivého – stavu dobové „revoluční jednoty“, která se po odeznění hektických dní a týdnů následně rozpadla a stávkující kolektivy se opět individualizovaly do „běžných“ a „civilních“ studentských osudů. Minimálně ve srovnání s dalšími studentskými pamětními skupinami dvacátého století se ona „sametová“ jeví jako nejméně stmelená a nejvíce rozrůzněná. I proto je zkoumání toho, jak se snaží pronikat do obecné kolektivní paměti a být „součástí dějin“, velkou výzvou pro další bádání.

Krasnoarmějců 2: učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace, Praha: FF UK – Togga 2012; viz též Josef Petráň: *Filozofové dělají revoluci: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha: FF UK – Karolinum 2015. Na práci Václava Bartušky *Polojasno* odkazuje v přehledovém hesle o 17. 11. 1989 historik Emil Voráček v Akademické encyklopedii českých dějin. Naopak jeho oborový kolega (a bývalý revoluční student) Jiří Suk se u přehledového pojednání o pádu „komunistického“ režimu přímo o žádná vzpomínková svědectví studentů neopírá a čerpá ze specializované odborné literatury. Viz Jaroslav Pánek (ed.): *Akademická encyklopedie českých dějin*, svazek IV (D–G), Praha: Historický ústav AV ČR 2015, s. 122–123; viz též Jaroslav Pánek – Oldřich Tůma a kol.: *Dějiny českých zemí*, Praha: Karolinum 2008, s. 453–457.

119 Např. v přehledovém hesle „Sametová revoluce“ autorský kolektiv těží pouze marginálně ze vzpomínkového díla *Studenti psali revoluci*. Viz heslo „Sametová revoluce“. Wikipedia.org. K dispozici na https://cs.wikipedia.org/wiki/Sametov%C3%A1_revoluce (citováno 15. 3. 2019).

Průvod studentů prochází centrem města Ústí nad Labem (1989). Zdroj: Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR, v. v. i.

III Metodický úvod

CÍL A PŘEDMĚT VÝZKUMU

Orální historie, jak ostatně vyplývá z její podstaty, se zaměřuje na výzkum určité skupiny obyvatelstva, například vojáků z první světové války, obětí holocaustu, žen z domácnosti, signatářů Charty 77, dělníků v určitém odvětví a podobně. Také předmětem našeho bádání se stala jedna skupina obyvatelstva, tj. studenti, kteří prožili listopadové události v roce 1989 na některé z vysokých škol. V roce 1996 byl Miroslavu Vaňkovi udělen tříletý grant Akademie věd České republiky na projekt *Studenti v období pádu komunismu v Československu – životopisná interview*.

Historikové odedávna využívali interview k tomu, aby získali či ověřili fakta, která nejsou zachycena v jiných pramenech, nebo informace, které umožní objasnit vztahy mezi lidmi. Pokud jde o naše zkušenosti, řada takových interview svůj účel splnila (využil jich například Miroslav Vaněk ve své práci *Nedalo se tady dýchat* nebo Milan Otáhal v práci *Opozice, moc, společnost* a další). Nabyli jsme již i určité zkušenosti jak s údaji získanými z těchto interview nakládat, jak je interpretovat a prověřovat. V případě projektu *Studenti v období pádu komunismu v Československu – životopisná interview* jde však o jiný typ využití orální historie, tj. o životopisná vyprávění.

Na rozdíl od předchozích výzkumů, které se soustřeďovaly tradičními historickými metodami na analýzu úlohy disentu, mocenského aparátu i postojů obyvatelstva, se v tomto projektu poprvé při bádání o období tzv. normalizace uplatnila metoda orální historie. Proto byl odlišný také náš cíl. Nešlo o poznání a rozbor objektivních fakt zjištěných z pramenů, nýbrž o to, jak se realita odrážela v myslích námi vybraných narátorů. Naší snahou bylo zjistit, co ovlivňovalo jejich názory, mentalitu a postoje v poslední fázi komunismu a v listopadových dnech roku 1989, a rozšířit tak naše dosavadní znalosti o tomto období o rozměr každodennosti. V tomto smyslu naše práce vnáší nové přístupy do širšího projektu, který se zaměřuje na výzkum české společnosti v letech 1969–1989; jeho součástí je též analýza mentality a postojů jednotlivých vrstev obyvatelstva.

Nabízí se otázka, proč jsme si za předmět výzkumu vybrali právě skupinu vysokoškolských studentů. Jednak představovali novou generaci, která již nebyla formována, respektive zatížena tak významnými skutečnostmi, jako byl rok 1968 či počátky normalizace, jednak se – na rozdíl od jiných skupin obyvatelstva – na přelomu let 1988/1989 stávali politickým subjektem, který dal bezprostřední popud k sametové revoluci. Byli to oni, kdo po násilném potlačení demonstrace 17. listopadu 1989 přišli ještě téhož dne s myšlenkou na vyhlášení

studentské stávky a po setkání s herci následujícího dne vyzvali ke stávce generální. Dali tak spontánnímu lidovému hnutí program a až do založení Občanského fóra stáli v jeho čele; v některých mimopražských regionech tomu tak bylo prakticky až do generální stávky 27. listopadu 1989. I když se pak studenti začlenili do Občanského fóra, představovali v něm radikálnější a v mnohém nezávislý proud. Po převzetí moci Občanským fórem si uvědomili, že jejich politická úloha skončila, a vrátili se zpět do škol. Studenti byli důležitou společenskou složkou, bez jejíhož poznání nemůžeme osvětlit procesy, které vedly k pádu komunismu, a nevysvětlíme ani listopadové události v roce 1989.

Vysokoškoláci představují skupinu, jež se vyznačuje určitými shodnými rysy – věkem mezi 19–28 lety, určitou intelektuální úrovní, soustředěním v Praze, Brně a dalších městech, kde v roce 1989 existovaly vysoké školy – a zároveň zahrnuje velice široké spektrum profesních, zájmových a povahových orientací. Studenti krom toho sdílejí, a to bez ohledu na obor studia, ubytování na koleji, v podnájmu či v původní rodině, určité prvky shodného životního stylu (návštěva přednášek, zkoušky, pravidelný pobyt mezi vrstevníky), přitom však natolik volného, že umožňuje vyhraňování různých charakterů, temperamentů a zájmů.

KOORDINACE A PODMÍNKY ZPRACOVÁNÍ PROJEKTU

Materiál použitý v knize prezentuje výsledky ze 100 rozhovorů uskutečněných v letech 1996–1998. Nahraná vyprávění představují 7500 minut (125 hodin) magnetofonových záznamů, tj. asi 3200 normovaných stran přepsaného textu. Takový počet rozhovorů, navíc z různých krajů České republiky, ovšem nemohl realizovat pouze dvoučlenný tým. Proto jsme v převážné většině vysokoškolských měst, v Brně, Českých Budějovicích, Liberci, Olomouci, Ostravě a v Ústí nad Labem vyhledali a instruovali koordinátory, kteří uskutečnili rozhovory v rámci tamních vysokých škol a univerzit. Všichni koordinátoři, s jedinou výjimkou, prožili listopadové události roku 1989 na vysoké škole. V Brně se nám podařilo ke spolupráci získat Jiřího Voráče, v Českých Budějovicích Jiřího Petráše, v Liberci rozhovory realizovala Magdaléna Jandová, v Olomouci na projektu participoval Pavel Urbášek, v Ostravě Pavel Kladiwa.

Spolupráce s koordinátory byla vzhledem k rozsahu projektu i jeho časovému rozvržení nezbytná. Svoji roli hrála i vzdálenost regionálních center od Prahy, která prakticky znemožňovala, aby rozhovory realizovalo méně tazatelů. Koordinátoři byli pro celý projekt přínosem také proto, že znali místní prostředí a problematiku kraje a ve většině případů neměli těžkosti s navazováním kontaktů s narátory. Jen díky jejich participaci se podařilo takto rozsáhlý projekt organizačně zabezpečit. Na druhé straně se objevila i jistá úskalí. I když všichni spolupracovníci projevíli velkou ochotu a svou práci vykonávali obětavě a se zaujetím, žádný z nich neměl s metodou orální historie zkušenosti. Podrobnou instruktáž (pro koordinátory jsme uspořádali tři pracovní semináře, v nichž jsme vysvětlili, co je metoda orální historie, jaký cíl sledujeme, čeho chceme dosáhnout, jak rozhovory vést či jak zpracovat závěrečnou zprávu) pochopil každý z koordinátorů do jisté míry „po svém“, a to až již šlo o vedení rozhovoru, jeho přepis i rozbor. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že analýza a následně i interpretace je záležitost autorská, je věcí osobního pojetí a stylu. Každý řešitel

může v rozhovorech nalézt poněkud jiné akcenty a jiné souvislosti. Odtud vyplynuly i některé potíže při celkovém zpracování závěrečné zprávy, která z těchto dílčích studií vychází.

TECHNICKÉ ZAJIŠTĚNÍ A ÚSKALÍ PROJEKTU

Na celém projektu se podíleli vědečtí pracovníci, kteří zabezpečovali nejen vědecké výstupy, ale v prvních dvou letech především náročnou organizační a administrativní činnost, jež vzhledem k rozsahu projektu a jeho geografickému rozložení do osmi regionů republiky zabrala více než polovinu vynaloženého a projektu vymezeného času. V rámci této činnosti bylo nezbytné:

1. Koordinovat práci našich spolupracovníků z regionů, tzn. organizovat pracovní schůzky, zhruba dvakrát do roka, průběžně s nimi korespondovat, zodpovídat jejich dotazy, podávat metodické pokyny, jak postupovat v různých fázích realizace rozhovorů, a v neposlední řadě i zajišťovat vše, co souviselo s finanční stránkou projektu (odměny za práci, proplácení drobných vydání atd.).
2. Organizovat přípravu a vedení vlastních rozhovorů.
3. Nezanedbatelnou otázkou každého projektu založeného na metodě orální historie je zajištění přepisů magnetofonových záznamů. Závisí mimo jiné na kvalitě záznamové techniky a na schopnostech písarčky, jak si s málo srozumitelnými pasážemi rozhovoru poradí.¹²⁰ Podle pravidel orální historie má být přepis neupravovaný, doslovný, zaznamenávající i zámlky, citoslovce a podobně. Tento přístup je důležitý, neboť i ve formě projevu se odráží spontánnost vyprávění narátora a jeho osobnost. Protože neexistují vizuální záznamy rozhovorů, doslovný přepis se ukázal jako užitečný i proto, že zachycuje více z atmosféry rozhovoru. Tuto zásadu koordinátoři respektovali až na jednu výjimku, kdy jsme získali rozhovory tazatelem již částečně jazykově upravené. Jsme si vědomi, že tato verze zpracování může potlačit spontaneitu vyprávění, která přispívá k psychologickému obrazu narátora.
4. Protože jsme se rozhodli publikovat i větší část realizovaných rozhovorů, bylo třeba u všech 100 rozhovorů provést redakci textu a požádat interviewované o následnou autorizaci.¹²¹ Sama redakční práce vyžaduje erudici jak jazykovou, tak specializovanou historickou (včetně detailní orientace v konkrétní tematice projektu) a obsáhlou zkušenost redakční. Redaktor pracuje s materiály různé výpovědní hodnoty a stylistické úrovně a při nutnosti uchovat individuální obsahová a výrazová specifika narátorů musí rozhovory upravit a ujednotit do podoby, která alespoň částečně respektuje jednotné kompoziční schéma.
5. Podcenit v žádném případě nelze ani poslední fázi zpracování rozhovoru, byť by se mohla zdát na první pohled jako nejjednodušší, totiž autorizaci vyprávění narátorem. I když se

120 Při přepisu rozhovorů se vystříдалo 15 písarek, což kvalitě přepisu rozhodně neprospělo; v některých případech nebyly rozhovory přepsány v požadované kvalitě kvůli poruchám nahrávací techniky. Přepis jedné hodiny magnetofonové nahrávky si s úpravami a opravami vyžádal někdy i týden, což pozdrželo další zpracování rozhovorů, které nelze provádět z magnetofonových nahrávek.

121 Nahrávky rozhovorů i jejich přepisy jsou uloženy v archivu Ústavu pro soudobé dějiny v Praze.

obě strany na podmínkách domluvily ještě před realizací prvního rozhovoru, přinesla autorizace i řadu problémů, ve čtyřech případech dokonce interviewovaní přehodnotili svůj postoj k projektu a rozhovor odmítli autorizovat.

Jedním z poznatků, o němž jsme se chtěli zmínit v závěru této kapitoly, je skutečnost, že jsme při žádosti o grant podcenili rozsah projektu, především jeho organizační náročnost a technické zabezpečení. Uskutečnil-li se podobný projekt v budoucnu, měl by být lépe organizačně i finančně zajištěn. Samotné technické vybavení, i když je nutným předpokladem, nestačí. Je zapotřebí shromáždění sešraného týmu erudovaných a projektem zaujatých pracovníků, jejichž činnosti se vzájemně doplňují a kteří jsou k potřebnému výkonu dostatečně motivováni, neboť jde o práci, která mnohonásobně přesahuje pracovní dobu a klade na všechny zúčastněné vysoké profesní i morální nároky.

VÝBĚR NARÁTORŮ

Základním východiskem každého výzkumu, opírajícího se o orální historii, je vhodný výběr interviewovaných. V podstatě nebylo možné vypracovat reprezentativní vzorek, který by odpovídal sociologickým kritériím. Nemohli jsme pracovat se seznamy studentů všech vysokých škol a fakult a z nich narátory náhodně vybírat; tento proces by byl časově velmi náročný a nezaručoval by, že by vzorek byl reprezentativnější. Prvním samozřejmým kritériem výběru bylo, že se muselo jednat o mladé lidi, kteří v listopadu 1989 studovali na některé z vysokých škol.¹²² Všichni narátoři prožili stávkou v Československu, s výjimkou jednoho studenta, který v září 1989 emigroval, před listopadem 1989 však hrál na filozofické fakultě UK v Praze významnou úlohu. Jeho příběh navíc přispěl k získání pohledu na listopadové události zvenčí.

Projekt nebyl omezen pouze na Prahu; podařilo se nám zmapovat všechna vysokoškolská centra: Prahu, Brno, České Budějovice, Hradec Králové, Liberec, Olomouc, Ostravu, Plzeň a Ústí nad Labem. V některých regionech prováděli výběr naši spolupracovníci, koordinátoři, kteří z každé vysoké školy vybrali přibližně deset potencionálních narátorů. Naši snahou bylo, aby byli zastoupeni studenti z různých fakult. Úspěšní jsme byli zejména ve městech, kde působí jedna nebo několik fakult, naopak v Praze a v Brně jsme ke spolupráci získali hlavně studenty uměleckých a humanitních oborů. To souvisí s faktem, že koordinátoři projektu absolvovali humanitní fakulty, a proto vybírali především mezi kolegy, které lépe poznali, i s tím, že studenti humanitních fakult se ve stávce angažovali více než jejich kolegové z jiných oborů, a koneckonců byli ochotnější vyprávět svůj životní příběh. Převaha hlavního města, tj. Prahy, je přirozená, neboť jednak je zde soustředěno nejvíce vysokých škol, a tedy i vysokoškoláků, jednak Praha hrála ve studentském hnutí dominantnější úlohu.

¹²² Vyslechli jsme asistenta na lékařské fakultě v Praze a asistenta na Vysoké škole pedagogické v Ostravě. Oba nám pomohli navázat kontakty s dalšími studenty a jejich příběhy se zároveň staly příspěvkem k poznání mentality starších kolegů a jejich role ve stávce. Mezi interviewované jsme zařadili také dva vysoké funkcionáře SSM, kteří již v této době nestudovali, ale jejich rozhovor pomohl k rozšíření našich znalostí o SSM, především k pochopení organizační struktury a fungování této organizace na vysokých školách na sklonku 80. let.

Dalším kritériem byla aktivita studentů před listopadem 1989 a bezprostředně po 17. listopadu 1989. Odtud vlastní výběr začal: z některých doposud publikovaných studií (*Studenti psali revoluci* a *Deset pražských dnů*) byla již některá jména nezávislých studentů a studentských aktivistů známa.¹²³ Snažili jsme se ale oslovit i „pěšáky“ revoluce, tj. vysokoškoláky, kteří nestáli v čele stávky, ale nějakou formou se na ní podíleli. Naším záměrem, který se nám však až na jednu výjimku nepodařilo realizovat, bylo zahrnout do vzorku i zcela pasivní studenty, tj. ty, kteří po vyhlášení stávky odjeli domů a mimořádných „prázdnin“ využili například ke studiu či rekreaci. Usilovali jsme i o získání „druhé“ strany, tj. funkcionářů SSM, především těch, kteří měli bezprostřední kontakt se studentským hnutím.

Jednotlivé skupiny studentů jsou zastoupeny nerovnoměrně (v žádném případě nelze v této souvislosti hovořit o sociologickém vzorku), k výběru narátorů jsme užili „metodu sněhové koule“ neboli tzv. nabalování. Problém této metody, jakkoli je jednoduchá, spočívá v tom, že zde hraje velkou úlohu náhoda. Studenti, s nimiž jsme navázali první kontakt, nás upozorňovali na své známé či kolegy, s nimiž spolupracovali. Za současných podmínek byl však jiný postup stěží možný, přesto jsme se jej snažili korigovat tím, že jsme usilovali o to, aby byly reprezentovány různé fakulty a zastoupeny všechny skupiny studentů.

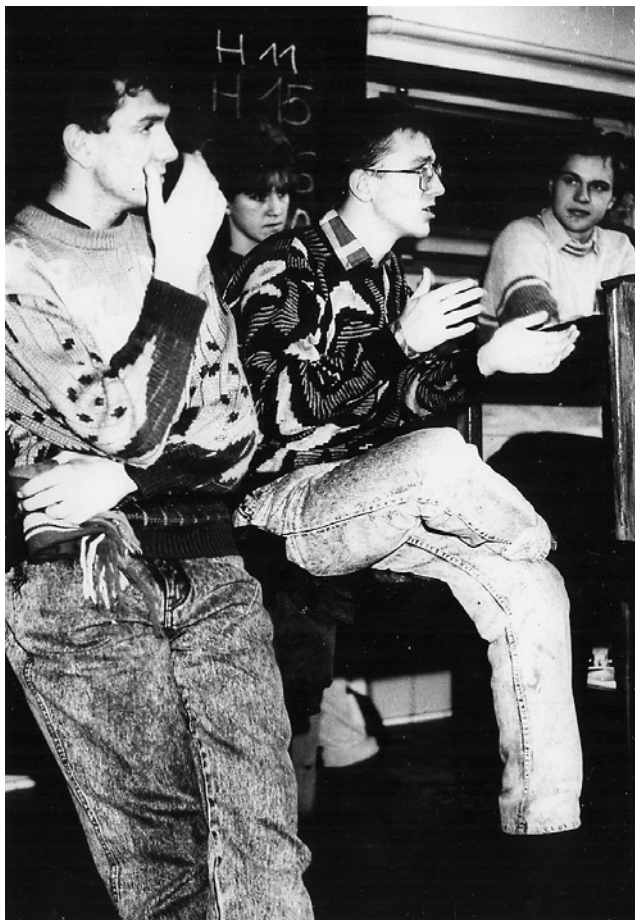
METODIKA VEDENÍ ROZHOVORŮ

Jedním ze základních problémů orální historie je získat důvěru narátora. To je však zároveň nezbytným předpokladem k tomu, aby byl narátor vůbec ochoten do magnetofonu svůj příběh vyprávět a aby byla jeho výpověď spontánní a upřímná.

Naše zkušenosti v tomto směru jsou poměrně pozitivní. S výjimkou dvou studentů z Ostravy, kteří se již nechťeli ke své minulosti vracet, se nám nestalo, že by někdo odmítl rozhovor poskytnout. Někteří narátoři, zvláště ti, kteří nepatřili mezi výrazné aktivisty, zdůrazňovali, že jejich úloha byla bezvýznamná, a že tudíž stěží mohou něčím přispět. Když jsme jim však vyložili, že nám nejde jen o vůdčí osobnosti, nýbrž i o „pěšáky“, bez nichž by revoluce nikdy nedosáhla svých cílů, ochotně svůj životní příběh vyprávěli. V řadě případů přispěla ke vstřícnosti narátorů i skutečnost, že tazatele znali osobně (zejména v regionech, pro Prahu to až na výjimky neplatilo). Důvěru narátorů se nám většinou dařilo získat již při prvním kontaktu, ještě před uskutečněním vlastního rozhovoru. Většina oslovených smysl projektu pochopila, mnozí k výzkumu přistoupili se zvědavostí, potěšením, někteří dokonce přijali tuto myšlenku s nadšením a rozhodli se podle svých možností a sil přispět k jeho realizaci. Určitou roli jistě sehrálo i to, že mnozí z nich si rádi zavzpomínali především na léta studií, která patřila v jejich životě k nejkrásnějším. V jednom případě nás narátor požádal o to, aby rozhovoru mohla být přítomna osoba jemu blízká, na což jsme přistoupili, i když přítomnost citově angažovaného posluchače mohla obsah i styl vyprávění narátora do jisté míry ovlivnit.

Rozhovor je vždy výsledkem bezprostřední interakce mezi tazatelem a narátorem. Akceptovali jsme však i jednu výjimku, když jeden z předních činitelů studentského hnutí

123 Tímto pojmem označujeme studenty, kteří vystupovali legálně a ke své činnosti, často kriticky zaměřené vůči režimu, využívali oficiálních organizací SSM.

Diskuse v průběhu studentské stávkové na LF UK v Hradci Králové (uprostřed Jiří Ceral, 1989). Zdroj: Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR, v. v. i.

v listopadu 1989 později dlouhodobě pobýval mimo území ČR. Proto jsme mu tematické okruhy, které nás zajímaly, poslali, a on sám namluvil své vzpomínky a zážitky na magnetofonový pásek. Jsme si vědomi, že jsme použili nestandardní postup, který se ostatně ukázal jako nepříliš šťastný. Informace a glosy, získané v nahrávce, však pokládáme za tak cenné, že tento postup nakonec částečně ospravedlňují.

S každým ze zúčastněných jsme vedli dva rozhovory, v jejichž průběhu vzájemná důvěra většinou ještě zesílila. Přestože mezi prvním a druhým rozhovorem byl někdy relativně dlouhý časový odstup, většina narátorů neztratila o celý projekt a jeho vývoj zájem. Zprvu jsme se obávali, že by časová prodleva, která byla často způsobena především organizačními a technickými problémy, mohla na vzájemný vztah tazatele a narátora působit negativně, po prvních zkušenostech jsme mohli s ulehčením konstatovat, že se naše obavy nenaplnily.

Za pozornost stojí také volba místa, kde se rozhovory realizovaly. Zde bylo třeba vyjít vstříc přání narátora: pokud se v prostředí cítí uvolněně, ovlivní jeho naladění příznivě i vlastní průběh rozhovoru. I zdánlivé maličkosti, například zákaz kouření nebo absence

oblíbeného nápoje, mohou mít na celkové klima setkání značný vliv a neúměrně zkrátit jinak dobře se rozvíjející vyprávění. Velká část rozhovorů se realizovala v Ústavu pro soudobé dějiny v Praze, další jsme uskutečnili například na pracovištích narátorů. Po našich zkušenostech lze spíše doporučit vést rozhovory v prostředí výzkumného týmu, respektive výzkumné instituce. Na pracovišti narátorů byli tazatel i narátor často rozptylováni dotazy spolupracovníků, telefony atp., ojedinele zde narátoři působili i méně uvolněným dojmem. Několik rozhovorů se uskutečnilo v restauraci, výjimečně v bytě interviewovaného nebo tazatele. Restaurační prostředí na narátory působilo zvláště příznivě, cítili se zde uvolnění, rozhovor většinou hned od začátku probíhal méně oficiálně. Nevýhodou je poměrně značná hloučnosť tohoto prostředí, a proto i méně kvalitní záznam interview.

Důležitou podmínkou každého projektu opírajícího se o orální historii je takové vedení rozhovoru, v němž tazatel i narátor vystupují jako aktivní účastníci. Sama realizace rozhovoru vyžaduje tazatelovu psychologickou výbavu, jistou erudici a připravenost na možné varianty vedení rozhovoru. Je nezbytné navodit takovou atmosféru, aby byl narátor ve své výpovědi co nejotevřenější, aby se pokusil o projev co možná nejplynulejší a aby zásahy a usměrňování alespoň při prvním rozhovoru byly co možná nejstručnější a neovlivňovaly narátorovu výpověď.

V případě, kdy bylo nutné, aby tazatel reagoval okamžitě, bylo nezbytné, aby dokázal otázky klást citlivě a dotazovaného taktně přivést zpět k původní linii výpovědi.

Narátor byl před rozhovorem informován, že jeho vyprávění bude zveřejněno pouze s jeho souhlasem. Současně mu bylo sděleno, jaké tematické okruhy (rodina, škola, funkce v mládežnických organizacích, zájmová činnost, účast ve stávce apod.) nás zajímají a které z nich považujeme za důležité vzhledem k cíli projektu, tj. pochopení příčin změny mentality studentů a do jisté míry i sběru informací o vývoji studentského hnutí. Každý rozhovor jsme zahájili dotazem na rodinné zázemí, poté jsme se snažili, aby měl rozhovor volný průběh. Tento postup se nám však podařilo uplatnit jen u části narátorů, většinou jsme po vyčerpání jednoho okruhu museli klást další otázku týkající se následujícího tématu. Z našich dosavadních zkušeností vyplývá, že zvolený postup neovlivnil spontánnost a upřímnost rozhovoru, i po položení nové otázky se narátor bez zábran rozhovořil. Přednost této metody spatřujeme v tom, že dotazovaný byl usměrněn jen do jisté míry, a to pouze tematicky.

Občas však veškerá teoretická výbava a získané zkušenosti selhávaly a dotazovaný nebyl schopen vyprávět bez pomocných, nikoli však navádějících otázek; rozhovor tak nabýval charakteru interview. Zkušenosti sociologů, že dlouhé mlčení nakonec přivede narátora k pokračování v přerušené výpovědi, se v některých případech neosvědčily. Potvrdilo se nám, že tazatel musí vždy přizpůsobit postup aktuální situaci, a záleží na něm a na jeho zkušenostech, zda a jak to dokáže. Naše předběžné analýzy ukazují, že i z takto vedených rozhovorů můžeme těžit; i ony přispívají k poznání skutečností, které ovlivnily mentalitu narátora, i k získání poznatků o vývoji studentského hnutí. Do značné míry se však rozhovor mívá svým účelem, pokud je tazatel nucen klást otázky zaměřené nikoli k tematickým okruhům, ale přímo k určité události, nebo dokonce otázky typu: „Co soudíte o listopadových událostech, můžeme dnes mluvit o ukradené revoluci?“ apod. V takovém případě pak již nejde o vyprávění životního příběhu, ale tazatel se prostřednictvím cílených otázek snaží zjistit de facto názor narátora, a nikoli to, jak narátor tehdejší události prožíval. Tyto

nedostatky či chyby při vedení rozhovoru vyplývaly především z naší nezkušenosti. Takto vedených rozhovorů však nebylo mnoho a nijak nesnižovaly výpovědní hodnotu získaných sdělení a neohrožovaly konečný výsledek projektu. Jakkoli se tazatelé snažili, aby otázky kladené bývalým studentům „nenapovídaly“ obsah a vyznění jejich výpovědí, už z rozsahu sdělení narátorů k jednotlivým dotazům lze usoudit, jaký osobní význam pro narátora měl tematický okruh, k němuž jej tazatel vedl.

První rozhovor, který poskytuje prostor narátorovi pro volné vyprávění jeho životního příběhu, je záchytným bodem a zároveň předpokladem pro druhý rozhovor, jehož cílem je doplnit skutečnosti, o nichž se narátor nezmínil, upřesnit či dodatečně zjistit další fakta. Špatná kvalita nahrávací techniky bohužel občas narušila a snížila srozumitelnost některých pasáží prvního rozhovoru, takže jsme se k nim museli vracet i při druhém rozhovoru.

Kromě postupů kvalitativní analýzy jsme jako určitou pomůcku využívali i možnosti kvantifikujícího zpracování těch faktů a skutečností, které takové vyhodnocení dovolují. Vypracovali jsme následující tabulky: První tabulka „Rodinné zázemí interviewovaného“ zachycuje údaje o vzdělání rodičů, jejich případném členství v KSČ, o kontaktech s disentem a poslechu zahraničního rozhlasu. Druhá „Profil interviewovaného“ shrnuje údaje o členství a funkcích studenta v mládežnických organizacích, o družích mimoškolní činnosti (tj. například hudba, divadlo, časopis, ekologie atd.), o kontaktech s disentem a studentových aktivitách před listopadem 1989 (tj. například podpis peticí, účast na demonstracích, vydávání časopisů apod.) a o jeho podílu na listopadových událostech. Konečně ve třetí tabulce „Vliv vybraných historických a společenských událostí“ jsme se snažili vymezit, zda tyto události a procesy (například rok 1968, nástup Gorbačova, dění v sousedních zemích apod.) byly pro narátora relevantní. Takto zpracovaná data nám poskytla představu o některých důležitých skutečnostech a částečně přispěla k objasnění určitých souvislostí. V zahraničí se tato data zpracovávají pomocí speciálních počítačových programů, my jsme však o podobném technickém zázemí mohli jen snít, proto jsme postupovali tak, že jsme z každého rozhovoru příslušná fakta vybírali a získaná data zanášeli do tabulek.

Vzhledem ke kritériím uplatněným při výběru narátorů měla shromážděná „statistická data“ jen relativní platnost: vypovídala pouze o souboru, s nímž jsme pracovali, a nikoli o „studentech“ jako určité sociokulturní skupině. I to je jedním z důvodů, proč tyto statistické údaje nezveřejňujeme a – jak již bylo uvedeno – využili jsme jich pouze jako pomocných kritérií.

S druhými, tj. následnými rozhovory, jsme získali obdobné dojmy a zkušenosti jako při rozhovorech vstupních. Narátoři opět ochotně zodpovídali naše otázky, druhé rozhovory probíhaly často v ještě otevřenější a uvolněnější atmosféře, což se nakonec pozitivně odrazilo v celkovém vyznění životního příběhu studenta.¹²⁴

Navzdory všem drobnějším komplikacím a potížím, které se při realizaci rozhovorů vyskytly a které, jak znovu zdůrazňujeme, často plynuly z nedostatku zkušeností, můžeme konstatovat, že první i druhé rozhovory významně přispěly k plnění našeho záměru.

124 Vzhledem k časové tísní a rozsáhlosti projektu jsme byli nuceni v pěti případech přistoupit k nestandardnímu řešení. Druhé rozhovory uskutečnil tazatel, který nebyl do projektu od počátku zapojen. Tento fakt způsobil, že byl tazatel s prvním vyprávěním seznámen pouze v přepisu a nemohl je dobře analyzovat.

Z Celostátního koordinačního centra studentských stávkových výborů v Praze (zleva Jan Bubeník, Šimon Pánek a Martin Mejstřík, 1989). Zdroj: Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR, v. v. i.

INTERPRETACE ROZHOVORŮ

Důležitou komponentou orální historie je interpretace a analýza rozhovorů. Jedním z hlavních cílů celého projektu bylo přispět k poznání mentality studentstva, faktorů, podmínek a okolností, které ji formovaly a ovlivňovaly. V našem případě jsme použili postupu, který doporučuje řada zahraničních badatelů: kostru „životního příběhu“ jsme rozdělili do tematických oddílů, jež jsme si předem vymezili, protože jsme je považovali za nosné, a k nim se pak narátoři vyjadřovali; vlastní životní příběh narátora jsme se snažili převyprávět tak, abychom zachytili nejpodstatnější skutečnosti, které narátora formovaly. Takto zpracované rozhovory jsou předpokladem a podkladem pro vzájemnou komparaci jednotlivých životních příběhů, na jejímž základě jsme chtěli dospět k určitým konkrétním závěrům.

Při analýze a interpretaci rozhovorů jsme vzali v úvahu, že každé vyprávění je nutně ovlivněno jak časovým odstupem od líčených událostí, což mohlo poněkud snížit faktografickou přesnost sdělení, tak i subjektivním pohledem narátora na minulost a roli, kterou v ní sám sehrál. Někdy se totiž navzdory našemu úsilí i upřímné snaze narátora jádrem jeho vyprávění stala dnešní reflexe někdejších prožitků, a nikoli prožitky samy. Nelze opominout fakt, že naši narátoři jsou příslušníky generace, jež byla takřkajíc od prvních krůčků vedena k autocenzuře svých projevů, podvědomě ji vsřebávala ze svého okolí a těžko říci, nalézala-li dost motivů k tomu, aby se od ní zcela oprostila.

Při vlastní interpretaci jsme na základě dosavadních znalostí vyčlenili tematické okruhy, které jsme považovali za hlediska formování studentů za podstatné. Patří mezi ně rodina, tj. postoje rodičů a rodinných příslušníků k společenské situaci a normalizačnímu režimu, výchova, role náboženské víry ap. Rodina byla první oblastí, kde se studenti vyhraňovali – ať již v souladu s rodiči, nebo v opozici proti nim – a po porážce obrodného procesu v roce 1968 hrála specifickou úlohu. Většina obyvatelstva na veřejný život rezignovala a stáhla se do soukromí. Existovaly silné tendence vytvořit z rodiny útočiště, komunikačně soběstačnou jednotku, v některých případech obrannou pevnost, která měla své příslušníky chránit před dopadem vnější reality, vlivů chápaných nebo pocítovaných jako cizí, až nepřátelské.

Druhým tematickým okruhem, na který jsme se soustředili, byla škola, tj. působení učitelů – ať již pozitivní, či negativní –, členství a funkce v oficiálních mládežnických organizacích (Pionýr a SSM), jejich charakter a činnost. Škola se v normalizačním režimu měla stát důležitým nástrojem mocenské politiky k výchově dětí ve smyslu vládnoucí ideologie a tomu měla napomáhat také Pionýrská organizace SSM; podle představ mocenských elit se vedle školy měla stát dalším nástrojem indoktrinace dětí v duchu komunistické ideologie. Vývoj mládežnických organizací v druhé polovině 60. let a zejména v roce 1968 tyto činitele dostatečně vylekal, aby si uvědomili nutnost podřídit mládežnické organizace naprosté kontrole, a proto bylo členství v nich považováno takřka za povinné. Děti tak měly plynule přecházet z Pionýrské organizace SSM do SSM, který měl podle představ vedení KSČ pokračovat v ovlivňování mládeže a spoluvychovávat vzorné a poslušné občany státu reálného socialismu.

Jinou oblastí, na kterou jsme se zaměřili, byla zájmová činnost, respektive aktivity studentů v rámci jejich volného času. Škola sice tvořila důležitou součást života mladých lidí – mimo rodinu v ní trávili velkou část svého času –, avšak toto prostředí neumožňovalo jejich plnou realizaci. Většině z nich tyto možnosti neposkytovala ani oficiální mládežnická organizace SSM. A tak prostor pro svou realizaci nacházeli především mimo tyto instituce. V 80. letech již nebyl normalizační režim schopen kontrolovat veškeré aktivity mládeže, takže se začaly vytvářet jakési ostrůvky svobody, které však od sebe byly většinou ještě izolovány. Protože normalizační režim potlačil všechny snahy o politickou aktivitu a obyvatelstvo se téměř vzdalo účasti na veřejném životě, neměla až do roku 1988/1989 ani mimoškolní činnost středoškoláků v podstatě politický charakter. Realizovali se především v kultuře v nejširším slova smyslu. Ve většině případů šlo ovšem pouze o pasivní přijímání, nikoli aktivní tvorbu. Proti některým aktivitám v této oblasti však státní moc cíleně vystupovala, například proti rockové a punkové hudbě.

Od počátku roku 1989, s postupným získáváním zkušeností s režimem, nabývaly studentské aktivity částečně politického charakteru; v některých případech se studenti otevřeně stavěli proti režimu (účast na demonstracích, četba samizdatu nebo exilové literatury) a udržovali i úzké kontakty s disentem.

Dalším okruhem problémů, kterým jsme se při analýze a interpretaci rozhovorů věnovali, bylo studium na vysoké škole a vše, co s ním souviselo, například využití volného času, oficiální i neoficiální aktivity atd. Přijímání na vysoké školy, především uměleckého nebo humanitního zaměření, na nichž většina narátorů studovala, podléhalo v normalizačním režimu přísnému dozoru. V polovině 80. let, kdy začala studovat většina našich narátorů,